

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
ВІЙСЬКОВО-ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ
НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

**ІСТОРІЯ ВІЙН ТА ВОЄННОГО
МИСТЕЦТВА
(У ТОМУ ЧИСЛІ ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА)**

**Частина I
З ВІЙН СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ДО ДРУГОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Навчальний посібник

Харків
2021

УДК 358.48 (075.8)
І -90

*Рекомендовано до видання вченою радою
Військово-юридичного інституту Національного
юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 18 від 30.03.2021)*

Автори: Пугач В.В., Корольов С.С., кандидат історичних наук, доцент,
Петрук О.В., Зміївський Г.А., Гишко Г.Б., кандидат військових наук, доцент

Рецензенти: Фалько С.А., кандидат історичних наук, доцент, НАНГУ
Качанов Е.О., кандидат військових наук, доцент, ХНУ імені
В.Н. Каразіна

І -90 **Історія** війн та військового мистецтва (у тому числі історія українського війська). Ч. І. З війн стародавнього світу до другої світової війни: навч. посіб. / В.В. Пугач, С.С. Корольов, Петрук О.В. та ін. – Х.: ВЮІ НЮУ ім. Я. Мудрого, 2021, – 136 с.

Розглядається розвиток воєнного мистецтва починаючи від війн стародавнього світу до другої світової війни.

Розкриваються основні тенденції та закономірності розвитку стратегії, оперативного мистецтва та тактики, їх взаємозв'язок з суспільно-політичними та економічними явищами в історії людства та науково-технічним прогресом.

Посібник призначений для курсантів та студентів, а також громадян, які навчаються за програмою підготовки офіцерів запасу Військово-юридичного інституту Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого та може бути рекомендований для викладання дисципліни “Історія війн та воєнного мистецтва (у т.ч. Історія українського війська)” у інших вищих військових навчальних закладах.

УДК 358.48 (075.8)

© Пугач В.В., Корольов С.С., Петрук О.В., Зміївський Г.А.,
Гишко Г.Б., 2021

©Військово-юридичний інститут Національного
юридичного університету ім. Ярослава Мудрого, 2021

З М І С Т

ВСТУП.....	5
Розділ 1. РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА У ВІЙНАХ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ.....	10
1.1. Зародження воєнної організації та елементів воєнного мистецтва в умовах первіснообщинного ладу.....	10
1.2. Розвиток воєнної організації та воєнного мистецтва у стародавньому світі.....	11
1.2.1. Війни та воєнне мистецтво у державах стародавнього Сходу.....	12
1.2.2. Розвиток воєнної організації та воєнного мистецтва у добу Античності.....	19
Розділ 2. РОЗВИТОК ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА У ВІЙНАХ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ.....	33
2.1. Характеристика збройних сил держав середньовіччя.....	33
2.2. Розвиток воєнного мистецтва в часи середньовіччя.....	37
2.2.1. Війни та воєнне мистецтво у ранньому середньовіччі... ..	37
2.2.2. Війни та воєнне мистецтво у розвинутому середньовіччі.....	40
2.2.3. Війни та воєнне мистецтво у пізньому середньовіччі... ..	43
2.3. Воєнне мистецтво Давньоруської держави.....	47
2.3.1. Зміни в комплектуванні і тактиці війська у XI – XII стст.	52
2.3.2. Тактика руського війська у боротьбі з кочовиками.....	54
2.3.3. Війни та воєнне мистецтво монгольської держави XIII ст... ..	55
2.3.4. Розвиток воєнного мистецтва у часи феодальної роздрібненості Русі.....	58
2.3.5. Розвиток воєнного мистецтва у часи формування централізованих держав Східної Європи.....	63
2.4. Воєнне мистецтво українського козацтва.....	65
2.4.1. Виникнення і формування українського козацтва.....	66
2.4.2. Військова організація Запорізького війська.....	68
2.4.3. Розвиток воєнного мистецтва в ході боротьби з турецько-татарською експансією та під час національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького (1648 – 1654 рр.).....	72
Розділ 3. РОЗВИТОК ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА У ВІЙНАХ НОВОГО ЧАСУ.....	81
3.1. Характеристика збройних сил мануфактурного періоду... ..	81
3.2. Воєнне мистецтво у війнах мануфактурного періоду нового	

часу.	83
3.2.1. Характерні риси воєнного мистецтва XVIII ст.	83
3.2.2. Розвиток воєнного мистецтва у наполеонівських війнах 1799 –1815 рр.	92
3.2.3. Розвиток воєнного мистецтва у війнах другої половини XIX ст.	98
3.3. Розвиток воєнного мистецтва у війнах індустріального періоду нового часу.	101
3.3.1. Розвиток воєнного мистецтва у ході першої світової війни (1914 – 1918 рр.)	103
3.3.2. Воєнні дії у часи Української національно- демократичної революції 1917 – 1921 рр.	121
ВИСНОВКИ.	128
ХРОНОЛОГІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	129
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.	131
ЛІТЕРАТУРА.	134

ВСТУП

Війна – це складне суспільно-політичне явище, яке є продовженням політики насильницькими засобами. Для досягнення політичних цілей у війні застосовуються збройні сили як головний і вирішальний засіб, а також економічні, дипломатичні, ідеологічні та інші засоби боротьби.

Війни як історичні явища виникли в період розпаду первісного суспільства з виникненням власності на засоби виробництва і розподілом суспільства на антагоністичні класи.

Характер і масштаби війн, їх розмах та напруженість, склад і організація збройних сил, засоби і способи їх ведення не залишалися незмінними. Вони трансформувалися з розвитком матеріально-технічних, соціально-економічних і політичних умов життя суспільства.

За п'ять з половиною тисячоріч на землі відбулося близько 15 тис. війн і збройних конфліктів, у яких загинуло понад 3,5 млрд осіб. За всю історію існування людства суспільство жило за умов миру тільки 539 роки, тобто менше одного тижня кожні сто років. Минуле ХХ ст. ознаменоване двома кровопролитними війнами світового масштабу. І хоча світовому співтовариству вдається утриматися від розв'язання третьої світової війни, вирішення конфліктних ситуацій за допомогою зброї все ще залишається характерною ознакою сучасної епохи. Так, за останні 50 років у світі майже 320 разів розпочиналися локальні війни і збройні конфлікти, в яких брали участь військові формування багатьох держав.

Новими соціально-економічними умовами, які виникали в тій або іншій державі, обумовлювались нові принципи та методи комплектування, навчання і виховання військ. Це сприяло створенню якісно нової армії і, в свою чергу, виникненню нових форм і способів ведення бойових дій.

Війну, як соціально-історичне явище, з різних аспектів вивчають багато наук: історична, політична, філософська, економічна, воєнна. Кожна з них вважає об'єктом свого дослідження не війну в цілому, а лише її конкретні сторони.

Процеси та явища збройної боротьби, істотні зв'язки між ними узагальнює і вивчає військова наука.

Воєнна наука – це система знань про закономірності збройної боротьби, способи її підготовки та ведення. Складовими цієї науки є воєнне мистецтво, воєнна історія, основи будівництва збройних сил, теорія військового навчання та виховання, теорія військової економіки та економіки тилу (рис. В.1).

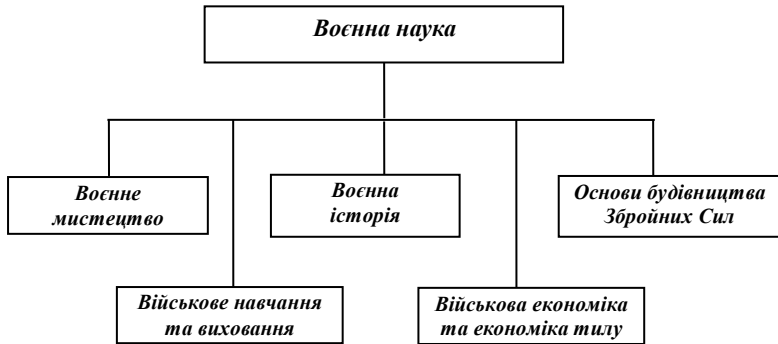

Рис. В.1. Складові воєнної науки

Важливою галуззю військової науки є воєнне мистецтво.

Воєнне мистецтво зародилося разом з виникненням війн та розвивалося в залежності від змін форм виробництва. **Теорія воєнного мистецтва вивчає і розробляє конкретні способи та форми підготовки і ведення війни, операції і бою.** Складовими теорії воєнного мистецтва є: теорія стратегії, теорія оперативного мистецтва, теорія тактики (рис. В.2).

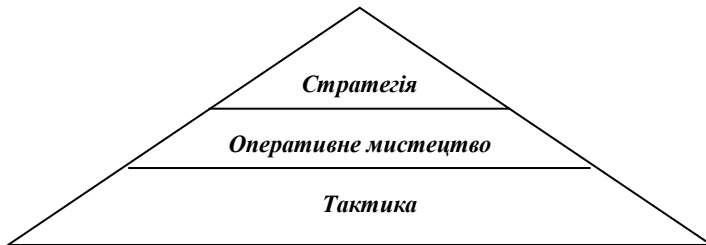

Рис. В.2. Складові воєнного мистецтва

Стратегія – найвища область воєнного мистецтва. Вона охоплює теорію і практику підготовки збройних сил до війни, планування і ведення війни, стратегічних операцій, а також використання видів збройних сил і керівництво ними у ході війни.

Оперативне мистецтво – складова теорії і практики воєнного мистецтва, яка охоплює питання способів і форм підготовки та ведення як самостійних, так і спільних операцій, оперативними об'єднаннями збройних сил. Поряд із загальною теорією оперативного мистецтва кожен з видів збройних сил має своє оперативне мистецтво.

Тактика – це область теорії та практики воєнного мистецтва, яка охоплює підготовку та ведення бойових дій частинами та підрозділами, способи та форми застосування різних видів збройних сил на суші, морі та у повітрі. Кожен вид збройних сил та рід військ, виходячи з наявних у них особливостей, має свою тактику.

Головне завдання воєнного мистецтва полягає у розробці найбільш ефективних засобів ведення війни, операцій та битв, які б повністю відповідали певним історичним обставинам.

Важливою складовою воєнної науки є воєнна історія, яка присвячена узагальненню досвіду ведення війн та будівництва збройних сил, з метою пізнання закономірностей військової справи. Фактичною основою воєнної історії є історія війн, яка висвітлює війни у хронологічній послідовності, приділяючи певну увагу специфічним особливостям кожної.

Воєнна історія – це наука, яка присвячена дослідженню сутності, причин, характеру війн, засобів і способів їх ведення залежно від змін соціально-економічних, політичних і матеріально-технічних умов розвитку суспільства.

Оскільки об'єктом вивчення військової історії є військова сфера життя суспільства, вона, з одного боку, виступає як частина загальної історії, а з іншого – є безпосередньою частиною військової науки, будучи історичною базою її розвитку. **Складовими частинами воєнної історії є:**

- історія війн, яка охоплює визначення соціальної сутності війн, розкриття цілей, причин і характеру конкретних війн, їх хід, наслідки і підсумки;
- історія воєнного мистецтва, яка охоплює дослідження розвитку форм і способів збройної боротьби;
- історія збройних сил, під час вивчення якої досліджується виникнення і розвиток родів й видів збройних сил;
- історія озброєння та військової техніки (Рис. В.3).

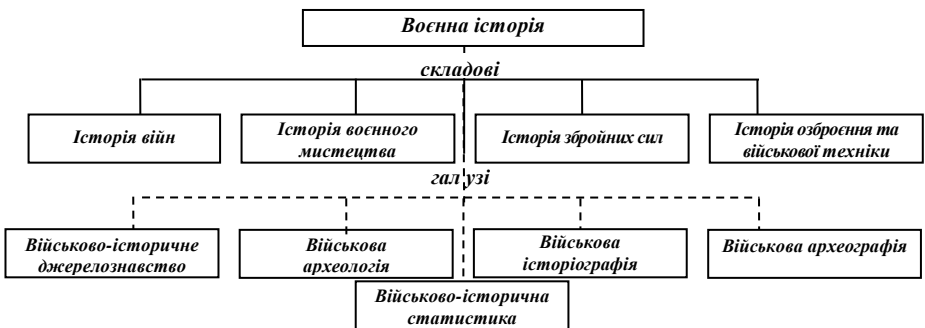

Рис. В.3. Складові та галузі воєнної історії

Галузями воєнної історії є: військова історіографія, військово-історичне джерелознавство, військова археологія та військово-історична статистика.

Досліджуючи еволюцію способів ведення війни, операцій і бою, науковці передусім намагаються простежити загальні й часткові закони збройної боротьби. Вони виходять з того, що тільки ці знання дають можливість дійсно глибоко усвідомити сучасне військове мистецтво і передбачити перспективи його розвитку.

Досвід свідчить, що вивчення історії війн та воєнного мистецтва сприяє розширенню загального оперативного-тактичного кругозору, розкриттю специфічного військового мислення офіцерів. Знання досвіду організації й ведення операцій і боїв дають можливість офіцеру творчо вирішувати складні завдання сучасного бою і рішучо боротися з шаблоном і догматизмом у здійсненні бойової підготовки.

Історія війн на конкретних прикладах сміливих, ініціативних, вмілих і рішучих дій командирів частин і підрозділів у складній бойовій обстановці допомагає формувати і закріплювати у майбутніх офіцерів цінні командирські якості, навички швидко і вірно оцінювати умови бою й приймати сміливі обгрунтовані рішення.

Систематизація великого і складного військово-історичного матеріалу, який використовується для аналізу причин, характеру, способів ведення і результатів різних війн за більш ніж двотисячолітній період, потребує певної періодизації як всієї історії війн, так і окремих війн, воєнних кампаній, операцій, битв і боїв. Періодизація історії війн та воєнного мистецтва є однією з форм наукового узагальнення розвитку засобів і способів ведення війни. Періодизація будується за ознаками, що вказують на якісні відмінності воєнного мистецтва і армії одного історичного періоду від іншого.

У зв'язку з цим у курсі дисципліни "Історія війн та військового мистецтва" будуть вивчатися:

- війни та воєнне мистецтво стародавнього світу;
- війни та воєнне мистецтво середньовіччя;
- війни та воєнне мистецтво нового часу;
- війни та воєнне мистецтво новітнього часу.

Кожний з названих періодів у свою чергу розподіляється на більш обмежені за часом періоди й етапи, оскільки засоби і способи ведення війни зазнають суттєвих змін у межах кожної, окремо взятої формації.

Війни, воєнні кампанії і битви, як правило, прийнято поділяти на періоди, в основу яких беруться воєнно-політичні результати воєнних дій і особливості військового мистецтва на визначеному відтинку часу. Операції, битви і бої прийнято поділяти на етапи, оперативного-тактичний зміст яких залежить від характеру вирішуваних завдань.

Історичний досвід свідчить, що війни, як і інші суспільні явища, виникають не спонтанно, а закономірно. Залежність способів та форм збройної боротьби від економічних умов, озброєння, бойової та іншої техніки, чисельності людей – це об'єктивна закономірність, що має місце у всіх війнах.

Важливою закономірністю також є й те, що більш сучасне озброєння значно впливає на зміну способів та форм ведення війни. Винахід радикальної зброї при певних соціально-економічних умовах може призвести до глибокого перевороту і дати поштовх для впровадження нових досконалих засобів боротьби. На розвиток засобів та форм ведення війни, операції та бою мають вплив і соціальні революції. Вони докорінно змінюють мету війни, моральний дух армій, тактику дій.

Способи воєнних дій залежать від співвідношень сил воюючих сторін, від засобів, якими вони ведуться, від їх стратегії, оперативного мистецтва та тактики. Використання тих чи інших засобів та форм бою залежить і від природно-географічних і кліматичних умов.

Таким чином, предметом вивчення курсу дисципліни “Історія війн та воєнного мистецтва” є історія війн та воєнного мистецтва, починаючи з часів стародавнього світу до теперішнього часу. Наукова та методична основа дисципліни складається з теорії і практики всесвітнього розвитку збройних сил та їх озброєння, удосконалення форм та способів ведення збройної боротьби на різних етапах розвитку суспільства.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Що таке воєнна наука?
2. Які складові воєнної науки ви знаєте?
3. Що досліджує воєнне мистецтво?
4. Які складові воєнного мистецтва ви знаєте?
5. Що таке стратегія?
6. Що таке оперативне мистецтво?
7. Що таке тактика?
8. Що досліджує воєнна історія?
9. Які складові воєнної історії ви знаєте?
10. Які галузі воєнної історії ви знаєте?
11. Надайте періодизацію воєнної історії?
12. Що є предметом вивчення дисципліни “Історія війн та воєнного мистецтва”?

Розділ 1

РОЗВИТОК ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА У ВІЙНАХ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

1.1. Зародження військової організації та елементів воєнного мистецтва в умовах первіснообщинного ладу

Епоха первіснообщинного ладу – найбільш тривалий період в історії розвитку людства. Він продовжувався близько 3 млн років, тоді як найдавніші державні утворення виникли лише 5 – 7 тисяч років тому. Можна вважати, що весь цей час війни у вигляді конфліктів та збройних сутичок були невідомим елементом суспільного розвитку. Економічних підстав для війн ще не існувало. З виникненням та розвитком виробничого (землеробсько-скотарського) господарства поліпшуються економічні засади суспільства та значно зростає його чисельність. Збройні зіткнення з тимчасового і випадкового явища перетворюються на постійно діючий фактор, оскільки їх основу складають суто економічні чинники. Зростає соціальний статус осіб, які є носіями військової функції, – воїнів. Згодом вони утворюють певний прошарок суспільства. Посилюється значення військового вождя, посада якого перетворюється на постійну і який одержує значні важелі впливу на суспільне життя.

У сутичках з сусідніми громадами спочатку використовувались такі ж знаряддя, що і на полюванні. У XX – V тис. до н. е. з'являється перша дистанційна зброя – лук зі стрілами, оснащеними кремінними або кістяними наконечниками.

На початку доби раннього металу (IV – поч. I тис. до н. е.) відбувається поступове виокремлення зброї, як суто бойового спорядження, від мисливського комплексу, з'являються елементи озброєння з металу: мідні та бронзові ножі і кинджали, бронзові наконечники стріл, а також перші зразки захисного озброєння – щити, плетені з лози або виготовлені з кори.

Одним з найважливіших здобутків епохи бронзи стало використання коней – з початку для пересування бойових колісниць, а з часом – для верхової їзди. Це визначило початок якісно нового етапу у розвитку військової справи. Є підстави вважати, що населення причорноморських степів опанувало верхову їзду і виробило засоби управління конем ще у IV тис. до н. е.

Паралельно з розвитком озброєння відбувалось удосконалення військової організації суспільства. *За умов родинно-племінного ладу носієм військової функції був кожен чоловік від моменту досягнення ним повноліття до старості. Він повинен був мати власну зброю і в разі необхідності з'являтися на місце збору війська (система народ – військо).*

Обмеження відбувалось лише за віковими ознаками: з числа її носіїв виключались лише малолітні та особи похилого віку, тобто ті, хто або ще не набули, або вже втратили фізичні якості. У подальшому ці обмеження починають стосуватись жінок, хоча в деяких суспільствах жінки ще довго відіграють помітну роль у воєнних діях (наприклад, у сарматів).

Керівництво військом покладалось на військових вождів, які отримували від громади певні повноваження тільки на період ведення бойових дій. Періодичні скликання війська відволікали від виробничого процесу більшу частину працездатного населення, тому з часом військова функція була перенесена на молодих, неодружених чоловіків, які ще не мали власного господарства і відсутність яких майже не позначалась на виробничому процесі. Вони виконували військові обов'язки на постійній основі і на них покладалась функція охорони племінних володінь і суспільства в цілому. Загальне народне ополчення скликалось лише за надзвичайних обставин.

Поступово військові вожді отримують реальні важелі влади, оскільки опираються на віддані їм військові підрозділи, що сприяє занепаду родового ладу та зародженню державності.

Відомості про способи ведення бойових дій, про існування певних бойових порядків за доби первіснообщинного ладу дуже обмежені. Імовірно вони багато в чому копіювали мисливські традиції: це і вміння непомітно наблизитися до ворога і завдати несподіваного удару, і використання знання місцевості, і заманювання ворога у засідку, і навички оточення, і використання спочатку дистанційної зброї з наступним переходом до зброї ближнього бою.

Таким чином, за доби первіснообщинного ладу зароджується і поступово удосконалюється військова організація, відбувається відокремлення збройного комплексу від мисливського спорядження, військова справа перетворюється на особливий рід діяльності, об'єктивно сприяє процесу державотворення.

1.2. Розвиток військової організації та воєнного мистецтва у стародавньому світі

Рабовласницьке суспільство виникло у часи стародавнього світу на рубежі IV – III тис. до н. е. у результаті занепаду первіснообщинного ладу. Воно стало першим класовим суспільством в історії людства.

З розподілом суспільства на класи рабовласників та рабів з'явилася держава і одне з її найважливіших знарядь – армія. І держава, й армія

призначалися для захоплення чужих територій, багатств, для придушення опору тих, хто експлуатується.

Залежно від рівня розвитку виробничих сил історія стародавнього світу поділяється на три періоди:

I – ранньорабовласницький;

II – період класичного рабства;

III – період занепаду і гибелі рабовласницьких держав.

Перший період пов'язаний з процесом занепаду первісного ладу і виникнення перших рабовласницьких держав у народів Сходу. Найбільш значимим серед них були Шумер, Аккад, Єгипет, Хетська держава, Ассирія, Вавилон, Персія. Цей період тривав до XXXI – X ст. до н. е.

У II періоді, який продовжувався до I – II ст. н. е. рабовласництво розповсюдилося на Південну Європу та Північну Африку. Найкрупнішими рабовласницькими державами того часу були Спарта, Афіни, Македонія, Рим, Карфаген.

Останній – III період продовжувався до VI ст. н. е. і завершився падінням Західної Римської імперії.

Кожному з названих періодів історії відповідають певний рівень розвитку виробничих сил і свої соціально-економічні умови, в яких велися війни, розвивалися збройні сили і воєнне мистецтво.

1.2.1. Війни та воєнне мистецтво у державах стародавнього Сходу

У IV тис. до н.е. майже одночасно в Передній Азії, Північній Африці та на півночі Індії виникають перші державні утворення. Перші держави були невеликими і зазвичай обмежувались рамками колишніх племен, що займали певні території і розподілялись на окремі сусідські общини. Центрами держав стають міста, захищені оборонними спорудами. На чолі держави знаходився цар, який здійснював керівництво військом. Спочатку збройні сили склалися з народного ополчення, згодом з'являються невеликі постійні наймані армії, які утримувались на державний кошт. За умов війни вони іноді доповнювались народним ополченням. З розвитком держав відбувається перехід до професійних найманих армій.

Одним з найдавніших осередків державності вважається міжріччя великих азіатських річок Тигра та Євфрату, що впадають в Перську затоку. У його південній, приморській частині близько 6 тисяч років тому виникають перші міста. Найдавнішими містами-державами вважаються Ур, Урук, Кіш, Лагаш, Умма та деякі інші.

Політична історія найдавнішої Месопотамії, яка відома нам під назвою Шумер, йшла у напрямку від окремих невеликих міст-держав до об'єднань на

чолі з державами-гегемонами і утворення величезних імперій. Збройні сили перших держав являли собою народні ополчення, оснащені переважно легким озброєнням – луком та стрілами, короткими металевими списами з металевими чи кремінними наконечниками, невеликими сокирами. Тіло воїна зазвичай прикривалося лише тканиною на стегнах, голову захищав головний убір у вигляді напівсферичного або гостроверхого капелюха, іноді з навушниками. Металеву зброю мали наближені царя, тоді як більшість війська озброювалася мисливським або господарчим інвентарем.

Але вже в ранній період історії Шумеру відбувається перехід до професійної найманої армії, яка комплектувалась з вільних осіб. Найважливішим стимулом у службі для них стає право на частину здобичі під час походів. Постійні наймані армії були нечисленими. Наприклад, цар Лагашу при загальній кількості населення держави більше 100 тис. чол. мав на службі близько 5 тис. воїнів.

Армії складалися з двох родів військ – піхоти та бойових колісниць. Піхота розподілялася на важку та легку. Важко озброєні піхотинці мали захисне озброєння у вигляді шкіряних чи повстяних плащів, іноді обшитих металевими пластинами та шоломоподібних головних уборів. Як наступальну зброю використовували короткі списи з металевими наконечниками і невеликі сокири. Легкі піхотинці мали лише луки та металеве знаряддя.

Головну ударну силу війська становили бойові колісници, які спочатку являли собою невеликі платформи, жорстко закріплені на двох суцільних колесах. У бойових умовах воїну були потрібні вільні руки, тому колісницею керував піший візниця, який біг поряд. Згодом з'являються більш досконалі чотириколісні колісници: візниця сидів попереду на підвищенні, а воїн розміщувався позаду нього (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Шумерська колісниця

У державах Месопотамії з'являються перші бойові порядки, які являли собою щільно вишикуваний прямокутник з воїнів. Головним тактичним прийомом ведення бою був фронтальний удар бойових колісниць та щільного шикування важкої піхоти. Легка піхота виконувала допоміжні функції – починала битву та переслідувала розбитого ворога.

У XXIV ст. до н. е. цар міста Аккад Саргон об'єднав міста Месопотамії та Еламу, створивши величезну державу. За його часів аккадські війська зазнають змін. Збільшується їх кількісний склад, головну роль в них відіграють легкоозброєні піхотинці. Вони склали загоны з лучників, пращників, списоносців та воїнів, які озброєні бойовими сокирами.

Другим значним осередком цивілізації стародавнього світу був Єгипет. На ранніх етапах збройні сили Єгипту склалися з важкої та легкої піхоти. Важкі піхотинці мали невеликі заокруглені догори щити, які захищали верхню частину тулуба, шоломи у вигляді перук та списи з металевими наконечниками. Їх бойовий порядок нагадував щільну колону. Легкі піхотинці діяли виключно дистанційною зброєю – луком та стрілами, пращею, металевими списами-дротиками. Вони починали битву, намагаючись завдати ворогу максимальних втрат, а потім відходили за бойові порядки важкої піхоти, яка завдавала фронтального удару (рис. 1.2).

Рис. 1.2. Давньоегипетський воїн

Єгипет здійснював активну загарбницьку політику, але близько 1700 р. до н.е. зі сходу почалась навала численних кочових племен гіксосів, які захопили майже всю країну і володіли нею близько 200 років.

Після вигнання гіксосів у середині II тис. до н.е. єгипетські збройні сили значно зростають кількісно та змінюються якісно. Головну ударну силу війська становлять колісницькі. Важкоозброєні піхотинці були озброєні

великими щитами, які захищали майже все тіло, та довгими списами. Частина піхотинців була озброєна круглими щитами та довгими мечами з видовженим трикутним лезом. Набуває поширення практика використання найманців із сусідніх країн, які одержували платню та частину військової здобичі. Бойовий порядок того часу являв собою оточену з усіх боків колісницями колону важкої піхоти, глибина якої перевищувала протяжність за фронтом.

Хетська держава виникає на межі III – II тис. до н. е. на території Малої Азії. Найвищого розквіту Хетська держава досягає у другій половині II тис. до н. е., коли її межі поширилися до території сучасного Лівану на півдні і середньої течії річки Євфрат на сході.

Проведення активної зовнішньої політики передбачало наявність збройних сил, достатніх для відстоювання хетських інтересів. За умов проведення загального походу проти зовнішнього ворога збройні сили країни складались з підрозділів намісників підлеглих міст, власної дружини царя та загонів найманців із сусідніх племен та народів.

Спочатку хети мали тільки піхоту. Важкоозброєні піхотинці прикривались чотирикутними або вісімкоподібною форми щитами та мали на озброєнні списи. Для ближнього бою призначалися короткі мечі з кривим лезом та невеликі сокири. Легкі піхотинці користувались переважно дистанційною зброєю. Згодом вирішальну роль у бойових діях починають відігравати бойові колісниця, а піхота виконує допоміжні функції. Колісниця хетів були досить легкими, двоколісними і мали екіпаж з 2–3 осіб (рис. 1.3).

Рис. 1.3. Важка хетська колісниця

Хетські полководці намагались змусити ворога битися на відкритій місцевості, де хетські колісниця мали всі переваги.

Ассирійське царство виникло на початку II тис. до н. е. на півночі Месопотамії. Згодом воно перетворилося в світову ассирійську імперію, яка існувала до 605 р. до н. е.

Збройні сили Ассирії спочатку являли собою ополчення вільних общинників, які з часом перейшли на професійні засади і склалися переважно з представників титульної нації. Іноземці з числа давно підкорених народів допускалися лише до складу легкої піхоти. Ветерани військ несли гарнізонну службу і розміщувалися у стратегічно важливих містах, а також на захоплених землях, де вони ставали осередками влади серед ворожого населення і використовувалися для придушення опору.

До складу збройних сил входили бойові колісниці, піхота, кіннота та допоміжні підрозділи, на яких покладалась постачальні, будівничі та обслуговуючі функції.

Колісниці спочатку являли головну ударну силу війська, але поступово вони відходять на другий план, поступаючись кінноті. Ассирійські колісниці були більші та важчі як за хетські, так і за єгипетські.

Ассирійська піхота розподілялась на важку та легку. До складу важкої піхоти входили списоносці та лучники, оснащені металевими шоломами, лускатим захисним обладунком на шкіряній основі та шкіряними сорочками. Списоносці мали списи довжиною до 2,5 м, великі металеві щити та короткі мечі (рис. 1.4).

Лучники замість списа були озброєні луком та стрілами, які носили у сагайдаку за спиною. Легку піхоту складали списоносці з легкими плетеними щитами, лучники та пращники.

Згодом, з набуттям досвіду верхової їзди, важливу роль у бойових діях починає відігравати кіннота. Як і важкі піхотинці вершники мали на озброєнні списи, мечі, луки та стріли, а також захисний обладунок (рис. 1.5).

Рис. 1.4. Ассирійська піхота

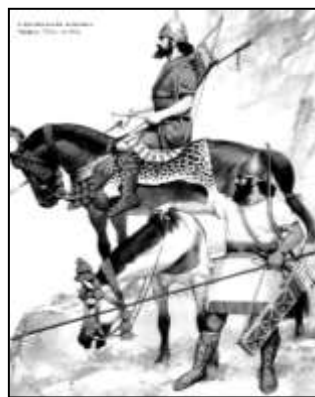

Рис. 1.5. Ассирійська кіннота

Найпоширенішим бойовим порядком був такий, коли важка піхота шикувалась підрозділами у центрі позиції, попереду діяли колісниці, а фланги захищали загони легкої піхоти та кіннота.

Стратегія бойових дій найдавніших держав Месопотамії та Єгипту була обумовлена політичними міркуваннями. У більшості випадків вони були спрямовані на підрич економіки суперника, для чого використовувалось руйнування господарських споруд, зокрема іригаційних систем, вирубування садів та лісів, захоплення рухомого майна і тварин, перетворення місцевого населення на рабів. Це була стратегія виснаження. Іноді мова йшла про підкорення сусідніх чи більш віддалених країн і приєднання їх до власної держави. Тому основні зусилля спрямовувались на розгром ворога і захоплення його столиці. Такі дії можуть бути визначені як стратегія розгрому.

Зі значним розширенням театру бойових дій під час утворення великих імперій змінюються і тактичні прийоми ведення бою. Якщо раніше долю битви вирішував фронтальний удар важкої піхоти, то тепер на перший план виходять намагання маневрувати – здійснити охоплення з флангів і оточення.

У державах стародавнього Сходу маневр стає основою тактичної майстерності. Прикладом успішного здійснення маневру і застосування фактору рагтовості є битва біля міста Кадеш на півночі Сирії (1312 р. до н. е.) між військами хетського царя Муваттала і єгипетського фараона Рамзеса II (рис. 1.6).

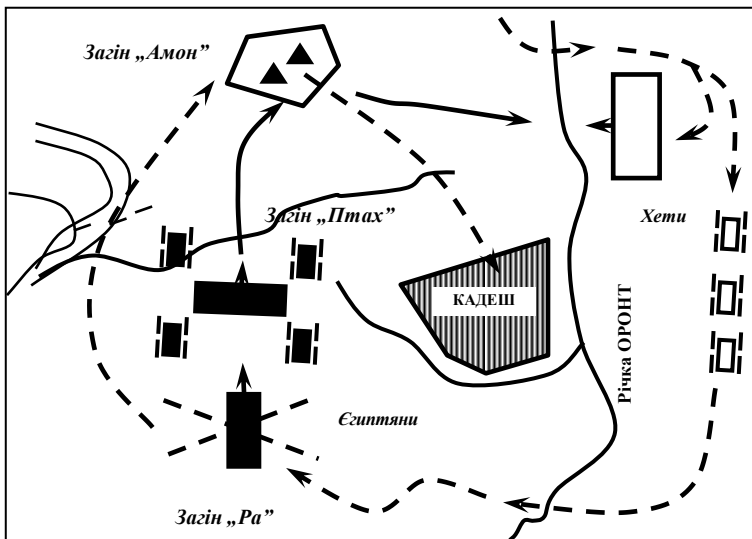

Рис. 1.6. Битва біля Кадеша 1312 р. до н. е.

Місто Кадеш було розташоване на високому пагорбі між мілководною річкою Оронт та її притокою. Хети наблизилися до міста першими і потай розташувалися на північ від нього. У складі армії, окрім важкої і легкої піхоти, було близько 5 тис. колісниць. Військо було розділене на декілька загонів.

Єгипетська розвідка не виявила присутності ворога, тому війська рухались у похідному порядку. Єгипетське військо було поділене на 4 великі загони. Авангард, на чолі з фараоном, відірвався від головних сил і почав обходити місто з південного заходу. Водночас хетське військо рушило з місця, просуваючись за годинниковою стрілкою так, що між ним та єгиптянами постійно були пагорб та міські мури. Єгиптяни зупинились на північ від міста і почали будувати табір. У цей час близько 2,5 тис. хетських колісниць раптово атакували колону другого загону і розрізали його навпіл. Частина загону була знищена, а частина вдалася до втечі, намагаючись знайти порятунк у таборі. Переслідуючи їх, хетські колісничі увірвалися до табору єгиптян і почали грабунок. Рамзес II намагався організувати опір, але втратив управління військом. Положення виправив випадок: невеликий загін місцевих союзників єгиптян, що наблизився з заходу, атакував хетів і вимусив їх відступити. Муваттал увів до бою ще 1 тис. колісниць і відбив контратаку противника. Військо єгиптян зазнало значних втрат і виявилось розділеним на дві частини, але й хети мали ворога з фронту й тилу. Декілька днів противники зберігали позиції і утримувались від рішучих дій, поки єгиптяни скрито, вночі не відступили. Хети їх не переслідували.

На стародавньому Сході пріоритет в запровадженні кінноти належить ассирійцям, які вперше почали використовувати її як самостійний вид війська і доручати їй виконання тактичних завдань. В свою чергу, ассирійці завдячували поширенню кінноти східноєвропейським племенам киммерійців та скіфів, які неодноразово вторгалися в Малу Азію (рис. 1.7).

Рис. 1.7. Скіфські кінні воїни V ст. до н. е.

На стародавньому Сході високого рівня розвитку досягло мистецтво облоги та оволодіння фортецями та укріпленими містами. Найбільш досконалу техніку оволодіння містами-фортецями використовували асирійці. Перш за все, вони намагались оточити місто щільним кільцем і запобігти будь-яким стосункам противника з зовнішнім світом. Потім підвозились стінобитні пристосування – тарани, за допомогою яких починали методично руйнувати оборонні споруди. Під час штурму використовувались приставні дробини, високі башти, з яких на стіни перекидалися містки та стінобитні пристрої (рис. 1.8).

Рис. 1.8. Облога фортеці асирійськими воїнами

Удосконалення облогової техніки сприяло розвитку фортифікаційних споруд і деякі міста, відомі за сучасними археологічними дослідженнями, являють собою зразки інженерного забезпечення.

1.2.2. Розвиток військової організації та військового мистецтва у добу Античності

Близько середини I тис. до н. е. епіцентр світової історії поступово переміщується з Азії до Європи, де на Балканському, а пізніше – на Апеннінському півострові, формуються рабовласницькі держави. На відміну від попередніх світових імперій вони мали осередковий характер і, як правило, складались із міського центру та довколишньої сільської округи; всі вільні мешканці таких держав були громадянами і мали рівні права. У Греції такі утворення звалися “поліси” – міста-держави. Якісна відміна полісів від світових імперій, які були політично, економічно й етнічно неоднорідними і, як наслідок, нестійкими, полягала в їх монолітності, упевненості в єдності свого походження та етнічній свідомості. Обмежені економічні можливості полісів знайшли безпосереднє відображення в особливостях їх військової організації. Вона базувалась на міліційних засадах – системі, коли збройні

сили являють собою тимчасову сукупність озброєних громадян, тобто громадське ополчення. Виконання військових функцій було правом та громадським обов'язком кожного дорослого чоловіка. Зброєю та захисне спорядження громадяни справляли за власний кошт і повинні були з'являтися з ними в обумовлене місце збору війська, маючи при собі намет для ночівлі та запас їжі на декілька днів або тижнів. Фактично міліційна система означала повернення до народного ополчення, але на більш високому рівні, оскільки існували певні вимоги до характеру озброєння і здійснювалось навчання військ у мирний час.

Часті міжусобні війни дедалі більше відволікали від господарства значну частину населення полісів, тому вже в IV ст. до н. е. громадські ополчення поступово почали замінюватись на підрозділи професіоналів-найманців, яких залучали лише на час ведення бойових дій. Згодом, у II ст. до н. е., відбувається перехід до постійних найманих армій. У цілому міліційна система формування збройних сил властива добі стародавнього світу, тоді як епоха античності характеризується переходом до постійних найманих армій.

Виникнення постійних армій на базі найманства, великий бойовий досвід і висока виучка воїнів-професіоналів стали необхідним підґрунтям розвитку військового мистецтва.

Низький рівень виробництва в рабовласницьких державах не завжди давав можливості забезпечити армію одноманітною зброєю. Тому кожен воїн озброювався за власний рахунок. Заможні громадяни служили, як правило, в кінноті, в загонах колісниць; з осіб середнього достатку комплектувалася важка піхота. Легка піхота і особовий склад морського флоту комплектувалися з представників незаможних верств населення.

Головним родом військ у більшості античних держав була піхота, яка розподілялася на важку і легку. Важка піхота озброювалася довгими списами, короткими мечами і мала захисне спорядження: щити, панцири, шоломи, поножі. Легка піхота озброювалася метальною зброєю: дротиками, луками, пращами та мала полегшене захисне спорядження зі шкіри або стьобаної суворої тканини.

Велику роль кіннота відігравала у війнах, які вела Македонія. Полководець Олександр Македонський надавав виключно важливого значення важкій кінноті. Її воїни озброювалися довгим списом і мали металеве захисне спорядження, яким вкривалися не тільки вершники, а й коні. Воїни легкої кінноти мали таку ж саму наступальну зброю, але захисне спорядження було значно полегшене, а коні зовсім його не мали.

Організаційна структура збройних сил у різних рабовласницьких державах була різною. Але, як правило, всі війська ділилися за типом озброєння на окремі загони з найрізноманітнішою чисельністю. У більшості випадків розподіл на загони не мав тактичного значення. Вони

застосовувалися, головним чином, для зручності пересування і бойової підготовки. Тільки у Давньому Римі набуває значення і закріплюється на довгий час основна організаційна і бойова одиниця – *легіон* (3 – 5 тис. чол.). З причин обмеженого рівня розвитку виробничих сил ранні рабовласницькі держави не могли ставити перед своїми полководцями цілей, які вимагали тривалих зусиль на забезпечення війни та її ведення.

У V ст. до н.е. у рабовласницьких республіках Давньої Греції значного рівня досягли ремісничке виробництво і торгівля. У своєму намаганні розширити торгівлі й економічні зв'язки ці держави зіткнулися з однією з найпотужніших рабовласницьких держав Сходу – Персією. Справедливі війни згуртовували давньогрецькі республіки і надавали моральної переваги над противником.

У грецькій армії основу бойового порядку складала фаланга – глибока лінійна побудова важкоозброєної піхоти (рис. 1.9).

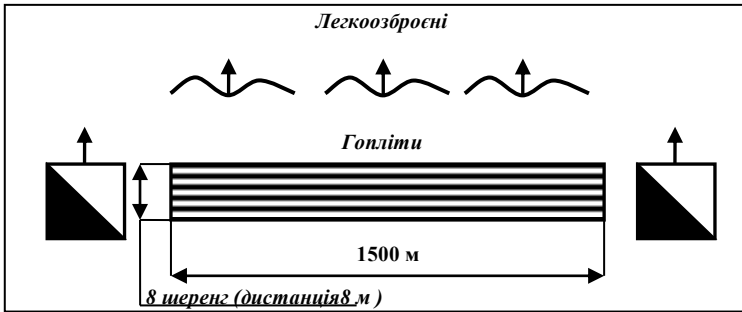

Рис. 1.9. Давньогрецька фаланга

Углиб фаланга мала 8-16 шеренг. Відстання між шеренгами під час атаки складала 1 м, а при відбитті атаки противника 0,5 м. Сила фаланги полягала у згуртованості бійців і монолітності строю. Важкоозброєні піхотинці у Давній Греції називалися гоплітами (рис. 1.10).

Рис. 1.10. Давньогрецький гопліт

Наочним прикладом тактики грецької фаланги є битва при Марафоні у 480 р. до н.е., у якій перси мали чисельну перевагу над грецькою армією. У цій битві грецький полководець Мільтіад, враховуючи тактику перської армії, яка намагалася охопити кіннотою фланги його війська, і умови місцевості, вишикував свою фалангу таким чином, що вона прикрила шлях на Афіни, а її фланги, підсилені найкращими воїнами, спиралися на важкодоступну гірсько-лісисту місцевість. Битва почалася наступом персів. Оскільки перська кіннота з причин важкодоступної місцевості не змогла розвинути атаки на фланги грецького війська, удар перського війська виявився послабленим. Грецька фаланга не тільки вистояла, а й нанесла значного удару у відповідь, особливо потужного на флангах. Таким чином, спираючись на монолітність фаланги, високу фізичну витривалість і моральну стійкість своїх воїнів, Мільтіад зумів досягнути перемоги над противником, який чисельно переважав (рис. 1.11).

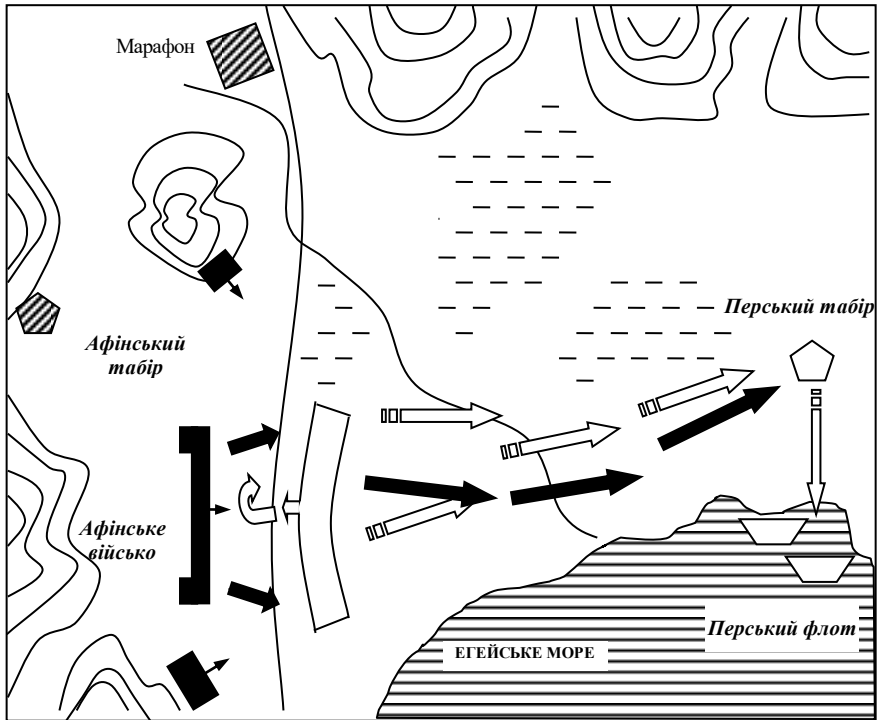

Рис. 1.11. Марафонська битва (490 р. до н. е.)

У подальшому грецька фаланга все більше вдосконалювалася. Так, беотійський полководець Епамінонд у битві при Левктрах у 371 р. до н. е. зі спартанцями доповнив стрій фаланги глибокою колоною в 50 шеренг на одному фланзі (рис. 1.12).

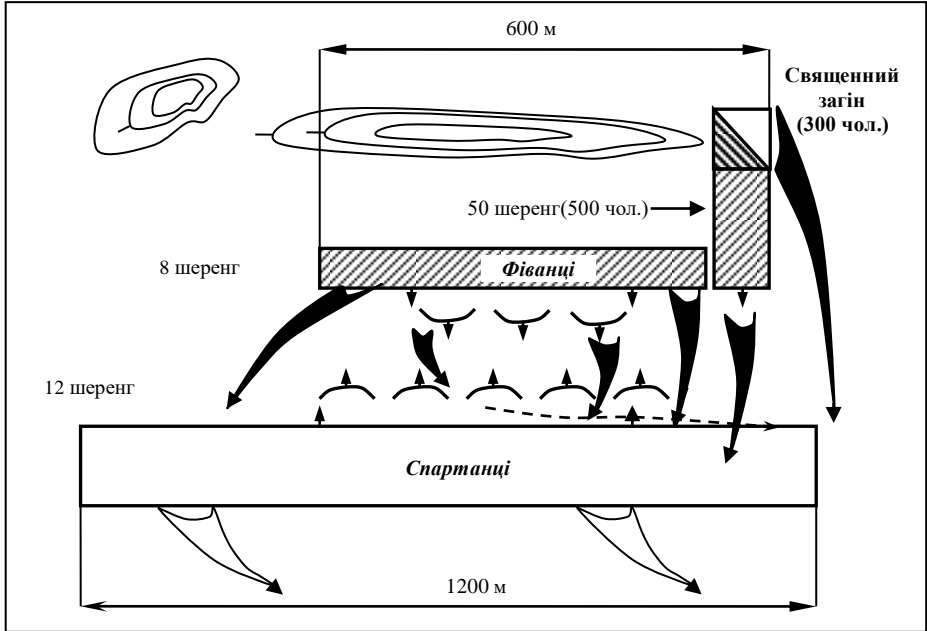

Рис. 1.12. Битва при Левктрах (371 р. до н.е.)

Це дозволило Епамінонду при менших за чисельністю силах (6 тис. піхоти і 1,5 тис. кінноти проти 11 тис. воїнів противника) досягнути на вибраному напрямку рішучої чисельної переваги. Атака глибокою колоною на вузькій ділянці призвела до прориву більш довгої фаланги спартанців, порушивши монолітність її строю. Втративши традиційний стрій, спартанське військо зазнало поразки.

Епамінонд перший відкрив *великий тактичний принцип – нерівномірність розподілу військ за фронтом з метою зосередження сил для головного удару на вирішальному напрямку.*

Цей принцип набув подальшого розвитку в тактиці македонської армії. Піхота і кіннота македонської армії розподілялися на важку, середню і легку. Важка піхота, яка була озброєна важкими списами (сарисами) і мечами, завжди билася в строю фаланги. Середня піхота, в залежності від

обстановки, могла битися в розчленованих порядках або в строю фланги. Легка піхота діяла в розсипному строю. Легка і середня кіннота прикривала фланги, зав'язувала бій, вела розвідку, переслідувала противника (рис. 1.13).

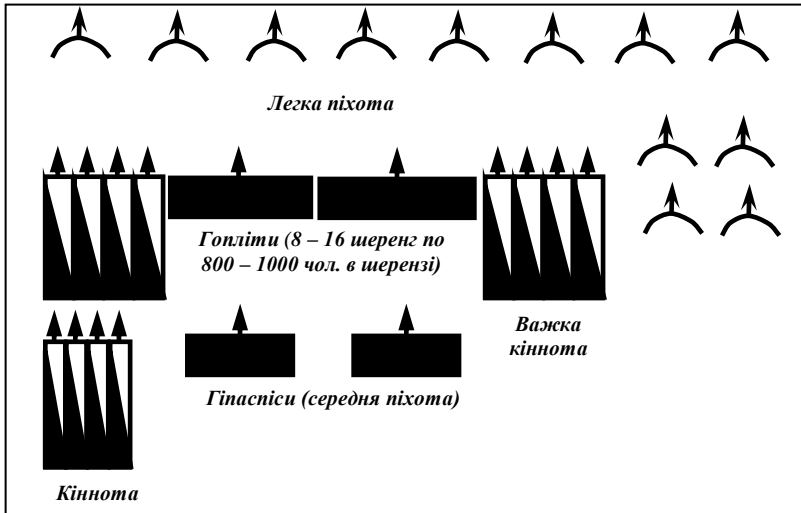

Рис. 1.13. Бойовий порядок македонського війська (IV ст. до н. е.)

Рис. 1.14. Олександр Македонський (356 – 323 рр. до н. е.)

Македонська армія переважала перську на суші, але флот персів панував на морі. Враховуючи це, македонський цар Олександр (рис.1.14) вирішив

переправитися до Малої Азії, розбити сухопутну армію противника та просуваючись вздовж берега оволодіти всіма базами перського флоту, витіснивши його з Егейського і Середземного морів. І тільки добившись цього, тобто перетворивши Малу Азію у плацдарм, він збирався нанести вирішальний удар у глиб Перської держави. Похід Олександра Македонського розпочався навесні 334 р. до н. е. і тривав більше 10 років. За перші два роки македонська армія завоювала Малу Азію, Фінікію, Палестину, Єгипет. У 331 р. до н. е. Олександр виграв у персів вирішальну битву при Гавгамелах, розгромивши велику перську армію (рис. 1.15).

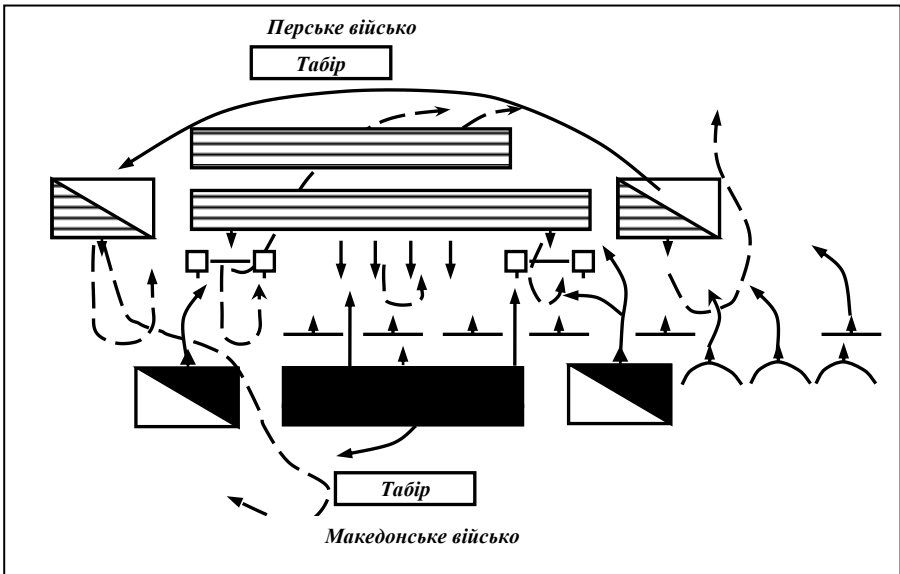

Рис. 1.15. Битва при Гавгамелах (331 р. до н. е.)

Перед битвою Олександр вишикував свою армію (40 тис. піхоти і 7 тис. кінноти) у дві лінії. Центр бойового порядку склали фаланги важкої піхоти.

На правому фланзі була зосереджена ударна група, яка складалася з важкої кінноти, на лівому – середня легка кіннота. У другій лінії були розташовані загони середньої піхоти, які отримали завдання прикрити тил головних сил від ударів кінноти противника. Попереду у розсипному строю розміщувалася легка піхота. Замисел македонського полководця полягав у тому, щоб нанести головний удар по лівому флангу противника.

Перська армія, за підрахунками різних істориків, мала до 80 тис. піхоти і 15 тис. кінноти, 200 бойових колісниць та 15 бойових слонів. Перський цар

Дарій III вишикував свою армію у дві лінії, маючи у центрі піхоту, а на флангах – кінноту. Попереду головних сил розташовувалися колісниці та слони.

Македонська армія одержала перемогу завдяки узгодженому удару різних родів військ – кінноти та піхоти.

Новий етап розвитку військового мистецтва рабовласницьких держав пов'язаний з Пунічними війнами між Римом і Карфагеном за панування у Середземному морі наприкінці III – початку II стст. до н. е. У цих війнах високі зразки стратегічних і тактичних дій показав карфагенський полководець Ганнібал. Наприкінці 2-ї Пунічної війни (218 – 201 рр. до н. е.) він успішно здійснив стратегічний план вторгнення на територію Римської республіки через Піренейський півострів. Навесні 218 р. до н. е. з 100-тисячною армією Ганнібал висадився в Іспанії. Армія успішно здійснила перехід через Піреней і Альпи, а у битві на річках Тицина й Требія (218 р. до н. е.) і біля Тразименського озера (217 р. до н. е.) завдала поразки римським легіонам, розчистивши собі шлях углиб Апеннінського півострова. У вказаних битвах карфагеняни вміло використовували бойових слонів (рис. 1.16).

Рис. 1.16. Атака карфагенських бойових слонів

Вершиною полководського мистецтва Ганнібала стала битва при Каннах (216 р. до н. е.). Ганнібал замислив оточити і знищити або взяти у полон усю римську армію. Для здійснення цієї мети він вишикував свої війська (40 тис. піхоти, 10 тис. кінноти) так, що найкращі його сили були зосереджені не на одному фланзі, як це робили Епамінонд і Олександр Македонський, а на обох

флангах. У результаті бойовий порядок армії став походити на підкову, яка повернута вигнутим боком до противника. У центрі, трохи висунута вперед, розташовувалася іберійська і галльська піхота, а на флангах глибокими колонами була вишикувані найкращі війська – африканська піхота і кіннота.

Римський полководець Варрон вирішив розгромити карфагенську армію потужним натиском щільно зімкнутих мас піхоти. Своє військо він побудував у вигляді глибокої колони в 48 шеренг. В центрі бойового порядку він розмістив піхоту, а на флангах – кінноту. Битва почалася із зіткнення сил легкої піхоти. Римські легіонери обрушилися на відносно слабкий центр бойового порядку карфагенських військ і потіснили їх. У цей час Ганнібал увів до бою з обох флангів свою кінноту, яка розгромила слабку кавалерію римського бойового порядку і увірвалася у тил римських військ. Сильні флангові угруповання карфагенської піхоти опинилися на відкритих флангах римлян (1.17).

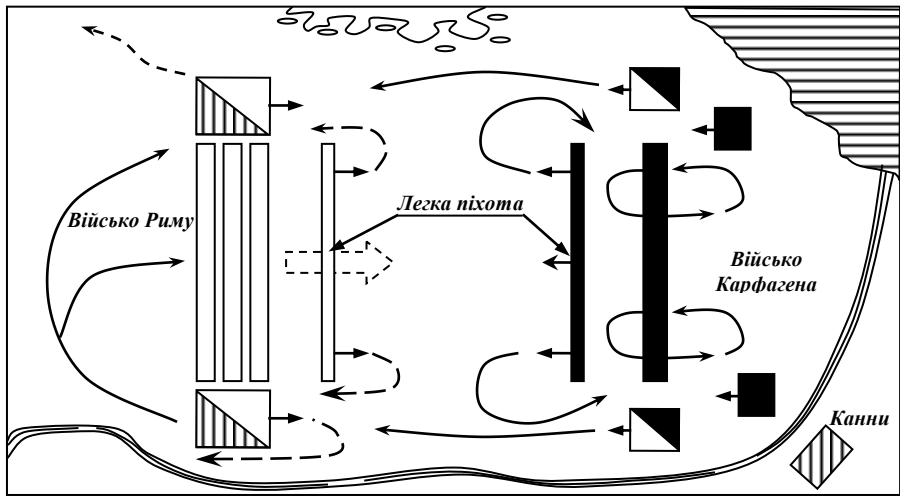

Рис. 1.17. Битва при Каннах у 216 р. до н. е. (перше положення)

Карфагенська кіннота з ходу атакувала римські легіони з тилу. Римська армія опинилася в оточенні на обмеженій території. Бойовий стрій легіонерів рухнув. Чисельна перевага римської армії втратила своє значення. Римляни зазнали жорстокому розгрому. Вони втратили 48 тис. вбитими і близько 10 тис. чол. полоненими. Втрати карфагенської армії вбитими становили майже 6 тис. чоловік. **Битва при Каннах увійшла у воєнну історію як зразок повного розгрому противника в результаті оточення** (рис. 1.18).

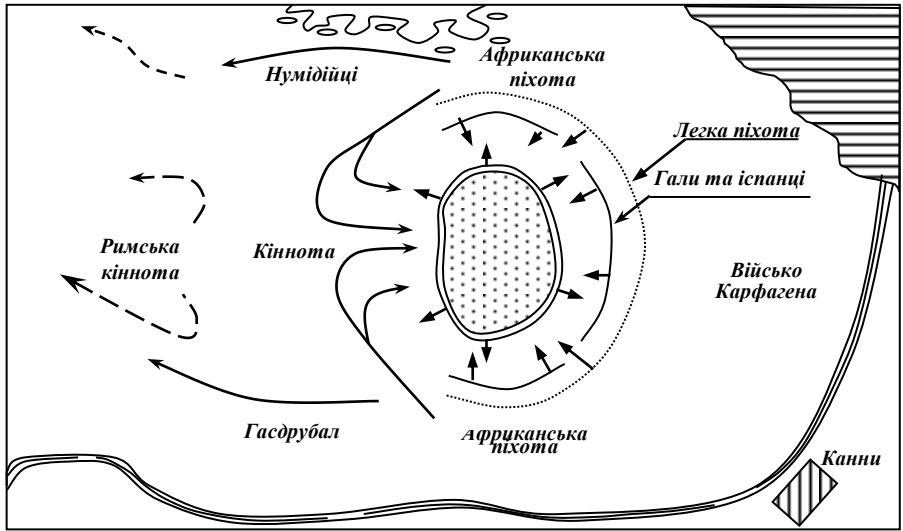

Рис. 1.18. Битва при Каннах у 216 р. до н. е. (друге положення)

На початку III ст. до н.е. в римській армії складається принципово новий, на відміну від фаланги, маніпулярний бойовий порядок (рис. 1.19).

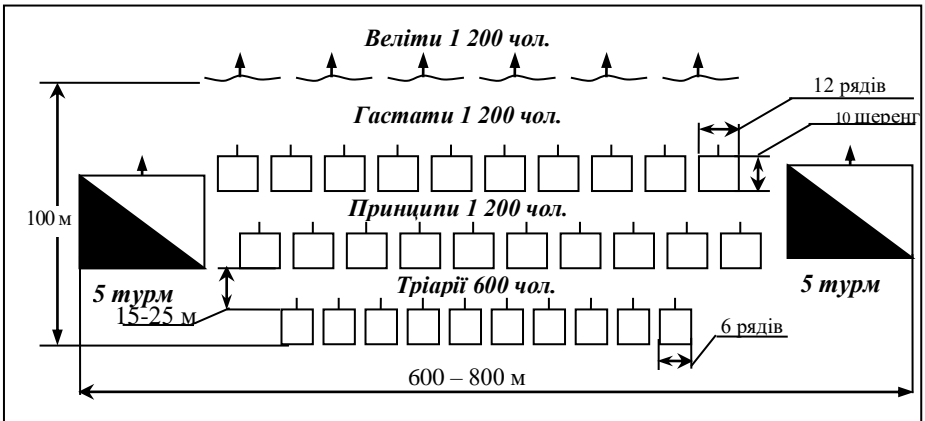

Рис. 1.19. Маніпулярний бойовий порядок римського легіону

Легіон, як основний тактичний підрозділ, шикувався у три лінії маніпулів. Першу лінію складали 10 маніпулів гастатів, по 120 осіб у кожній, другу – 10 маніпулів принципів тієї ж кількості і третю лінію – 10 маніпулів тріаріїв по 60 осіб в кожній. Реконструкція озброєння римських легіонерів розміщена на рис. 1.20.

Маніпули утворювали міні-фаланги глибиною 10 і 6 шеренг. Інтервал між сусідніми маніпулами дорівнював їх фронту, маніпули другої і третьої лінії займали місце напроти проміжків між маніпулами попередньої лінії, так що у випадку необхідності могли посунутись вперед і утворити суцільний фронт, як у фаланзі, або стати позаду попередньої лінії і створити колони чи каре. Легкоозброєні піхотинці, веліти, розподілялись по 40 осіб між маніпулами і першими починали бій, а потім займали місце у проміжках між ними. Належні до кожного легіону 10 турм вершників прикривали її фланги (рис. 1.21).

Рис. 1.20. Римські легіонери

Рис. 1.21. Римська кіннота

Наприкінці II ст. до н.е. нижчою тактичною одиницею стає когорта з 600 воїнів, яка вже могла виконувати самостійні дії в ході бою. Відповідно змінюється бойовий порядок: першу лінію складають 4 когорти, другу і третю – по три (рис. 1.22).

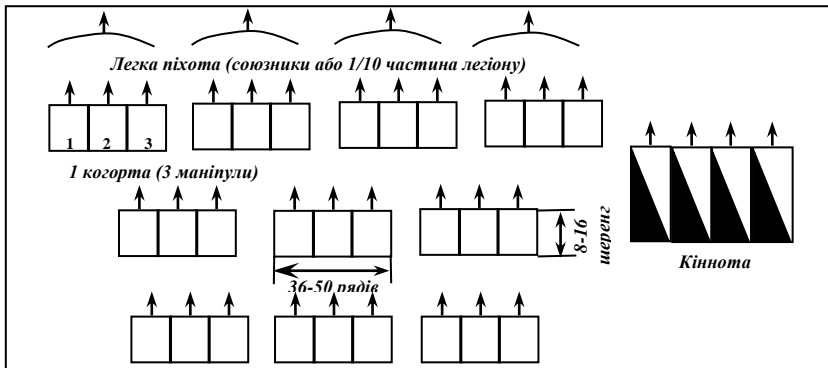

Рис. 1.22. Когортальний бойовий порядок римського легіону (I ст. до н. е.)

Розташування та завдання легкої піхоти та кінноти залишаються тими ж.

Найбільш повно характерні риси воєнного мистецтва армії Давнього Риму проявилися у походах відомого полководця Юлія Цезаря (рис. 1.23).

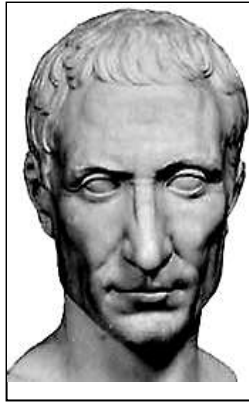

Рис. 1.23. Гай Юлій Цезарь (102–44 рр. до н. е.)

Військова діяльність Юлія Цезаря розпочалася в 57 р. до н. е. в ході Галльської війни, яка продовжувалася близько десяти років. Римська армія, якою керував Цезар, розгромила війська галлів і підпорядкувала галльські племена Риму. В ході війни Цезар двічі форсував зі своєю армією протоку Ла-Манш і висаджувався на берегах Британії.

У 49 р. до н. е. Цезар відмовився виконати наказ римського сенату щодо розпуску підлеглих йому військ і розпочав похід на Рим. Захопивши владу і встановивши свою диктатуру, Цезар вирушив на Балкани проти армії Помпея – іншого претендента на пост римського диктатора. Битва між військами Цезаря і військами Помпея відбулася в 48 р. до н. е. під Форсалом.

У цій битві зіткнулися дві однотипні римські армії. Помпей мав більш ніж подвійну перевагу і планував фланговим ударом своєї кінноти притиснути війська Цезаря до річки, оточити їх і знищити. Цезар розгадав замисел Помпея і розташував на відкритому фланзі свій сильний резерв – шість когорт найкращих воїнів. Битва розпочалася наступом військ Помпея. Його кіннота атакувала правий фланг бойового порядку військ Цезаря, але потрапила під контрудар резервних когорт Цезаря і була вимушена відступати. Атака резервних когорт була підтримана кіннотою. Її удар і завершив розгром військ Помпея. Отже, *виділення, а потім і своєчасне застосування потужного тактичного резерву дозволили Цезарю в битві під Форсалом здобути перемогу над противником, який чисельно переважав* (рис. 1.24).

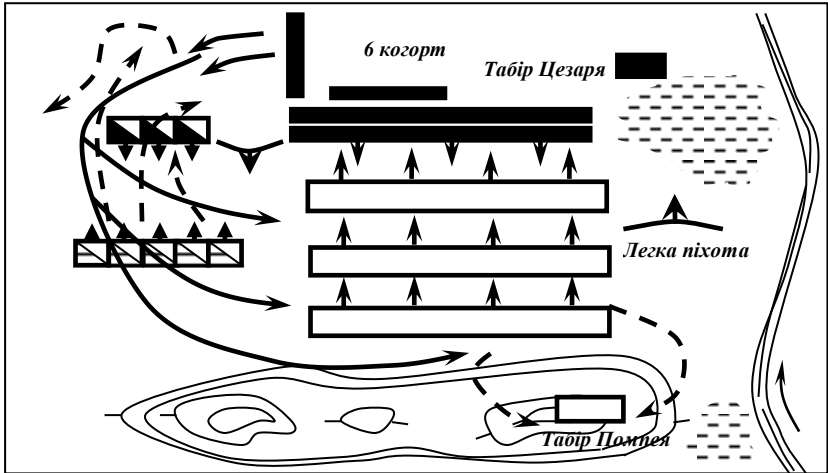

Рис. 1.24. Битва біля Форсалу у 48 р. до н. е.

На жаль, період занепаду і гибелі рабовласницьких держав характеризувався відходом від здобутків воєнного мистецтва попередніх часів. Уже у III ст. римські полководці стали нехтувати когортальним бойовим порядком, шикували свої строї фалангоподібно.

Таким чином, в епоху Стародавнього світу виникли перші держави, зародилися армії, розпочалися війни, склалися елементарні форми і способи їх ведення.

Виникнувши як атрибут влади, армія пройшла шлях розвитку від рабовласницького ополчення до постійної найманої армії. Основними родами військ в епоху рабовласництва стали піхота і кіннота. На озброєнні війська знаходилася найпростіша бойова техніка, яка протягом цього часу вдосконалювалася.

У чисельних війнах рабовласницьких держав народилося і набуло розвитку воєнне мистецтво. Його еволюцію визначали економіка рабовласницьких держав, характер війни, склад і рівень бойової підготовки армії, здібності полководців.

Для стратегії полководців стародавнього світу було характерним врахування своїх економічних, політичних і воєнних можливостей, а також можливостей противника, вмілий вибір напрямку головного удару і часу його нанесення, цілеспрямованості й наполегливості у досягненні поставлених цілей, раптовість і рішучість дій.

Армії рабовласницьких держав застосовували різні форми стратегічних дій: наступ і контрнаступ, оборону і відступ. Розвиток тактики йшов шляхом удосконалення бойового порядку військ на полі бою, покращання прийомів організації і здійснення взаємозв'язку різних родів військ і способів управління військами.

Питання та завдання для самоконтролю

1. У який період історії з'являються війни та зароджуються збройні сили?
2. Які роди військ були притаманні найдавнішим державам стародавнього Сходу?
3. Що було головною ударною силою в арміях держав стародавнього Сходу?
4. Дайте характеристику озброєнню воїнів держав Міжріччя, стародавнього Єгипту, Хетського царства та Ассирії.
5. Чим характеризувалася стратегія держав стародавнього Сходу?
6. Які тактичні прийоми виникли в державах стародавнього Сходу?
7. У якій державі стародавнього Сходу виникає кіннота як рід військ?
8. Які тактичні прийоми були застосовані хетами у битві при Кадеші 1312 р. до н. е.?
9. Яка держава стародавнього Сходу характеризувалася високим рівнем організації та проведення заходів інженерного забезпечення?
10. У чому полягає сутність міліційного комплектування війська у державах Стародавньої Греції?
11. Охарактеризуйте бойовий порядок давньогрецьких військ "фаланга".
12. Коли відбулася битва при Марафоні?
13. Який новий тактичний принцип відкрив Епамінонд при організації битви біля Левктрів?
14. Що сприяло перемозі македонського війська над персами у битві при Гавгамелах (331 р. до н. е.)?
15. У результаті якого маневру карфагенський полководець Ганнібал переміг римське військо у битві при Каннах 216 р. до н. е.?
16. Що було основним тактичним та адміністративним з'єднанням у Стародавньому Римі?
17. Чим давньоримський маніпулярний бойовий порядок відрізняється від когортального?
18. Завдяки чому давньоримський полководець Юлій Цезар у битві при Форсалі 48 р. до н. е. переміг противника, який чисельно переважав?
19. Шляхом порівняння з'ясуйте переваги та недоліки суцільного та розчленованого бойового порядку?

Розділ 2

РОЗВИТОК ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА У ВІЙНАХ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Епоху середньовіччя характеризує така суспільно-економічна формація, як феодалізм. Як нова суспільно-економічна формація феодалізм прийшов на зміну рабовласницького ладу, а в тих країнах, де рабовласницького строю не було, – на зміну первіснообщинного ладу.

Для феодалізму, так само як і для рабовласницького суспільства, характерні часті війни. Різноманітність шляхів переходу народів до феодалізму і виникнення феодальних держав відзначалися великою кількістю форм організації феодальної армії, її озброєння, а також відмінністю способів збройної боротьби.

Уся історія середньовіччя в Західній Європі поділяється на три періоди:

- раннє середньовіччя, яке характеризується формуванням феодальних відносин (VI – XI стст.);

- розвинуте середньовіччя, яке характеризується розвинутими феодальними відносинами (XII – XV стст.);

- пізнє середньовіччя, яке характеризується занепадом феодальних відносин (XVI – XVII стст.)

Кожному з цих періодів притаманні особливості економічного і політичного устрою феодальних держав, різноманітність форм воєнної організації і характерні риси воєнного мистецтва.

Через певні соціально-економічні причини перехід від одного періоду феодалізму до іншого в усіх країнах відбувався неодноразово. Тому при вивченні збройних сил і воєнного мистецтва у тій чи іншій державі необхідно враховувати особливості її історичного розвитку.

2.1. Характеристика збройних сил держав середньовіччя

Способи комплектування, озброєння і організація армій середньовічних держав у різні періоди феодалізму і в різних державах були неоднаковими. Вони визначалися економічними умовами і політичним устроєм цих держав, їх зовнішньою політикою, національними особливостями і традиціями їх народів.

Перший період середньовіччя характеризувався відносно низьким рівнем виробничих сил, наявністю значних пережитків первісних і рабовласницьких відносин. Для цього періоду характерна широка участь у війнах народного ополчення, особливо коли метою війни було відбиття зовнішнього нападу і боротьба з противником, який загрожував безпеці держави.

З посиленням процесу розкладання родових відносин, з появою крупних земельних володінь і покріпаченням селян народне ополчення стало малоефективним, оскільки не могло залишатися опорою феодальної влади. У цей період навколо вождів племен, королів і князів почали створюватися постійні військові загони (дружини), які стали опорою феодалів. Перевагу стали надавати королівській дружині і дружинам крупних землевласників. Дружинники за службу отримували від короля у довічне безоплатне користування землею.

Для того, щоб розширити базу комплектування феодальних дружин і закріпити свою владу над великими феодалами – васалами, у Західній Європі з VIII ст. королі припинили віддавати безоплатно землю своїм підданам, а стали надавати її з умовою, яка зобов'язувала їх завжди бути напоготові взяти участь у війні разом зі своєю дружиною за наказом короля (рис. 2.1).

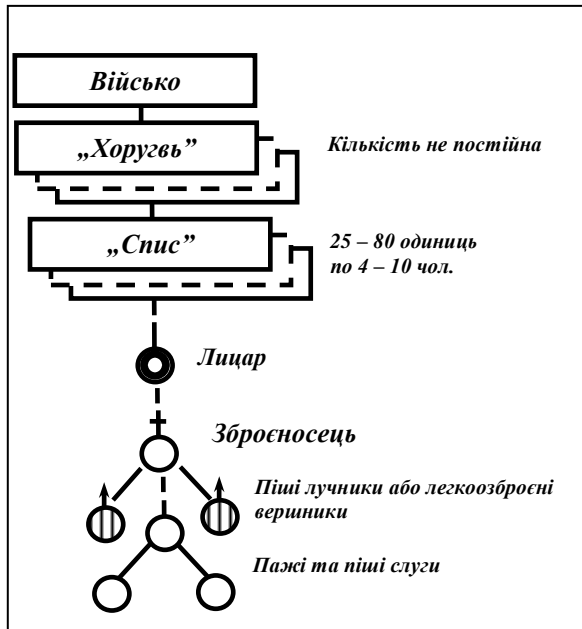

Рис. 2.1. Організаційна структура лицарського війська X – XIV стст.

На таких же умовах крупні землевласники наділяли землями дрібних феодалів. Це становило основу феодального ополчення, яке базувалося на засадах феодального землеволодіння. Удосконалення захисного озброєння привели до того, що піший воїн був не здатним пересуватися в ньому.

Феодалне ополчення як форма військової організації являло собою механічне поєднання збройних загонів крупних феодалів, які прагнули до незалежності від королівської влади.

На початку X ст. головним родом феодалної армії є важка кіннота, а піхоті відводиться допоміжна, другорядна роль. Внаслідок цього її чисельність різко скорочується.

Соціально-політичні зміни в житті феодалного суспільства викликали зміни і в організації, озброєнні та підготовці збройних сил. Феодалне ополчення перестало бути опорою королівської влади. Тому, починаючи з XV ст., королі стали звільнятися від ненадійного війська крупних феодалів і створювати власне військо шляхом наймання ремісників та селян, які розорилися.

Подальший розвиток ремісницького виробництва та зацікавленість городян у зміцненні королівської влади сприяли розширенню виготовлення озброєння і спорядження більш високої якості і в значно більшій кількості. Кошти на утримання армії і на озброєння надавали городяни. ***Наприкінці XV ст. найманство стало основним способом комплектування феодалного війська у Західній Європі.*** Це військо ще не було постійним і набиралося зазвичай тільки на період бойових дій через відсутність у центральній владі достатніх коштів для їх постійного утримання.

Найбільш значною подією в розвитку армій феодалних держав стало поява в XIV ст. вогнепальної зброї. Перші артилерійські гармати виготовлялися кустарним способом, вони не мали лафету, заряджалися з дула, стріляли кам'яними ядрами (рис. 2.2).

Рис. 2.2. Перший зразок гармати середини XIV ст.

Скорострільність їх була вкрай низькою – 2 – 4 постріли на день. Ручна вогнепальна зброя з'явилася у XV ст.; вона отримала назву – "ручниця" або "аркебуза". Її вага становила 15 – 20 кг, а дальність стрільби – до 150 – 200 м (рис. 2.3).

Рис.2.3. Воїн XV ст., який озброєний ручницею

На початку XVI ст. вогнепальна зброя набула загального визнання. У цей час розробляються гармати на колісних лафетах, дальність їх стрільби досягає вже 500 м, а скорострільність – 10 – 12 пострілів на день. З'явилися важкі гармати – мортири, які стріляли розривними снарядами і мали нависну траєкторію стрільби. Роль артилерії зросла, вона стала застосовуватися не тільки під час оборони фортець, але й при їх облозі, а починаючи з Грюнвальдської битви (1410 р.) – і в польових битвах.

На початку XVI ст. замість важкої і недосконалої аркебузи з'явився мушкет, який мав спочатку гнотовий, а потім гнотово-кремінний запал. Він являв собою гладкоствольну рушницю, яка заряджалася з дульної частини, важила до 8 – 10 кг і мала дальність стрільби до 250 м. Кулі мушкета вагою близько 50 г пробивали найтовщі лицарські лати. Для більшої влучності при веденні вогню з мушкета використовували спеціальну підставку.

Головним родом військ у західноєвропейських найманих арміях була піхота. Якщо в XI ст. піхота була однорідною і складалася в основному з пікінерів, то в XVI ст., з появою вдосконалених мушкетів, до її складу стали входити і мушкетері.

З виникненням удосконаленої вогнепальної зброї в Західній Європі настав кінець пануванню важкої лицарської кавалерії.

З'явилася більш легка кірасирська кіннота, на озброєнні якої були пістолети, палаші і кіраси і яка в залежності від обстановки могла діяти в пішому і кінному строю. Драгуни, які являли інший вид кінноти, були озброєні палашем та мушкетом. З ліквідацією феодальної роздрібненості і створенням централізованих держав загальне керівництво збройними силами зосереджується в руках короля. У ході війни армію очолював сам государ або призначений ним полководець. На Заході в цей період замість лицарських формувань з'являються полки і роти, а потім і батальйони. Але до кінця XVI ст. цей розподіл мав лише адміністративне значення.

2.2. Розвиток воєнного мистецтва в часи середньовіччя

2.2.1. Війни та воєнне мистецтво у ранньому середньовіччі

Епоха середньовіччя відзначалася великою кількістю війн. Особливо багато значних за масштабом війн було в період формування феодальних відносин і створення ранньофеодальних держав. Ці війни велися за об'єднання окремих племен і народів, а також проти агресивних країн, які постійно загрожували молодим феодальним державам.

Через низьку щільність населення і певну розосередженість основних об'єктів збройної боротьби ці війни мали великий просторовий розмах і відрізнялися, як правило, значною тривалістю.

Воєнне мистецтво у війнах ранньофеодальних держав майже не відрізнялося від воєнного мистецтва періоду рабовласництва. Битва зазвичай розгорталася на обмеженій території і була короткочасною.

У бойових порядках піхоти знову переважають лінійні шиккування у вигляді глибокої фаланги, зростає значення дистанційних засобів ведення бою, зокрема – використання великої кількості лучників. Тактика зводиться до фронтального удару. В той же час, збільшується значення кінноти, яка поступово набуває характеру вирішального чинника в битві. Поєднання піхоти та кінноти в бойових порядках стає нагальною проблемою воєнного мистецтва.

Військам найпотужнішої держави часів раннього середньовіччя – Візантійської імперії доводилось протистояти частим вторгненням кочових племен з їх переважаючою роллю кінноти. Тому там склалися особливі бойові порядки. Кіннота шикувалася в 3 лінії: першу лінію складали підрозділи вершників на деякій відстані один від одного, глибиною 4 – 5 шеренг, з важко озброєними – катафрактаріями в перших двох шеренгах (рис. 2.4). Трохи позаду обох флангів розміщувались кінні лучники, головне завдання яких полягало в перешкоджанні противнику здійснити флангові

охоплення. Вони могли діяти в суцільних або розсіпних порядках. Другу лінію, до 1/3 всіх сил, утворювали декілька підрозділів кінноти, що знаходились на відстані польоту стріли один від одного. Проміжки між ними займали легкі вершники. Третя лінія з декількох підрозділів легких вершників призначалась для протидії можливному глибокому охопленню флангів та виходу до тилу. Візантійська піхота стала відроджуватися тільки наприкінці періоду раннього середньовіччя (рис. 2.5).

Рис. 2.4. Візантійська важка кіннота (катафрактарії) IX – X стст.

Рис. 2.5. Візантійська піхота IX – X стст.

Саме завдяки своїй потужній армії з її уніфікованим озброєнням, чіткою організаційно-штатною структурою, досконалою системою навчання та виховання, підготовленими командирськими кадрами, Візантійській імперії тривалий час вдавалось залишатися наймогутнішою державою раннього середньовіччя.

Не зважаючи на занепад воєнного мистецтва в часи Раннього Середньовіччя, все ж таки можна навести приклади його розвитку у деяких битвах. Так арабська експансія в Західну Європу була зупинена перемогою армії Франкської держави в битві біля міста Пуатьє у 732 р. Військо франків складалося, головним чином, з піхоти, яку підтримувала важка кіннота (рис. 2.6).

Рис. 2.6. Франкський кінний воїн

Франками керував полководець Карл Мартелл. У цій битві на боці арабів діяла чисельна берберська легка кіннота, яка налічувала до 30 тис. воїнів (рис. 2.7).

Рис. 2.7. Арабська легка кіннота

Франкська піхота відбила атаки арабської кінноти, яка була потім відкинута важкоозброєною кавалерією. Загони франкської піхоти були вишикувані клиноподібним бойовим порядком, що було новим у воєнному мистецтві того

часу. Такий бойовий порядок піхоти сприяв розчленуванню легкої кінноти арабів і її подальшому знищенню кавалерією франків (рис. 2.8).

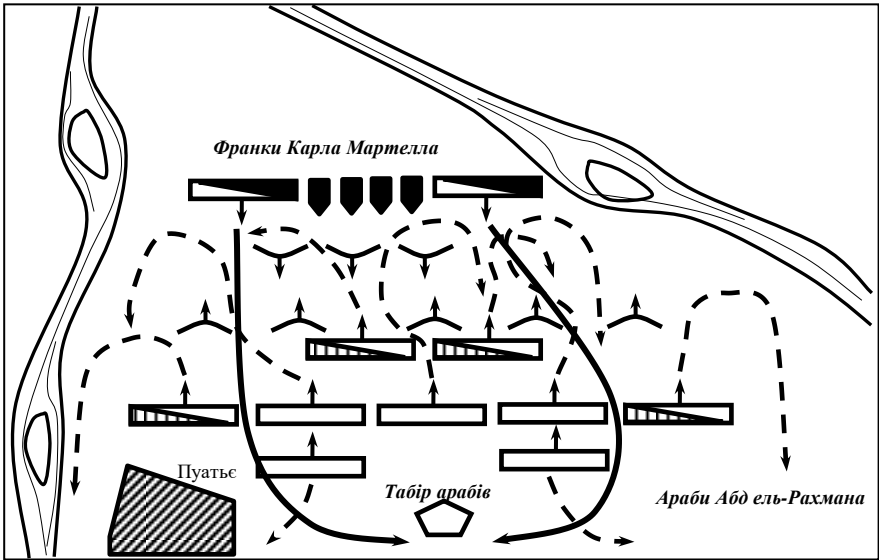

Рис. 2.8. Битва біля Пуатьє 4 жовтня 732 р.

2.2.2. Війни та воєнне мистецтво у розвинутому середньовіччі

На рубежі XI – XII стст. у зв'язку з розпадом ранньофеодальних держав на більш дрібні, настав період, який характеризувався великою кількістю міжусобних війн. Війни між державами і поміж крупних феодалів велися майже безперервно. Але великі битви були рідким явищем. Боротьба розгорталася за окремі важливі пункти і велася як і раніше впродовж тривалого часу.

Найбільш типовими об'єктами нападу були такі військово-оборонні споруди, як фортеці, замки, монастирі. Боротьба за них велася шляхом тривалої облоги, рідше феодальні війська застосовували штурм. Під час облоги використовувалися різноманітні металеві машини, стінобитні тарани, облогові башти, а при штурмі – підкопи й підриви, штурмові драбини.

Лицарське військо шикувалося в бойові порядки, які мали назву "частокіл" та "клин" (рис. 2.9).

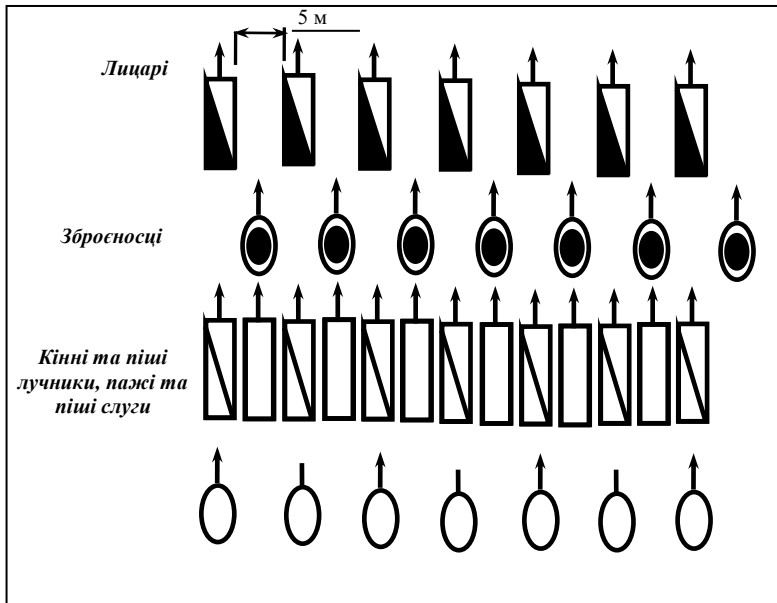

Рис. 2.9. Бойовий порядок лицарського війська X – XIV стст. "частокіл"

Проте лицарські шикунання зберігалися лише до початку бою, потім вони являли собою окремі поєдинки лицарів. Такі битви були нетривалими (2-4 години) і не відрізнялися великою запеклістю. У найбільш великих битвах втрати досягали від декількох десятків до декількох сотень чоловік.

У той же час, не зважаючи на домінування рицарської кінноти в військах більшості європейських держав, піхота не тільки не втрачає свого значення, але й поступово відроджується. Першочергово це пов'язано з розвитком міст як осередків ремесел та торгівлі. У боротьбі з великими феодалними сеньйорами міста опирались на піші міські ополчення з ремісників, добре організовані та озброєні і здатні протистояти важкій лицарській кінноті. Так трапилось у 1302 р. біля міста Куртре, де зійшлися ополчення повсталих фламандських міст і французьке військо. Фламандська армія налічувала близько 15 тис. піхотинців, тоді як французи мали 7,5 тис. вершників, з яких 2,5 тис. складали лицарі (рис. 2.10), і численну найману піхоту.

Рис. 2.10. Кінні лицарі XIV ст.

Фламандці обрали зручну для оборони позицію біля міста, на місцевості, що була з усіх боків оточена річкою, струмком із заболоченими берегами та штучним каналом. Військо вишикувалося в одну лінію, глибиною в декілька шеренг, попереду якої зайняли місце лучники та арбалетники (рис. 2.11).

Рис. 2.11. Арбалетник XIV ст.

Бойовий порядок французів складався з колон важкої кінноти та розміщених попереду арбалетників. Битва почалась з інтенсивного обстрілу фламандського бойового порядку(рис. 2.12).

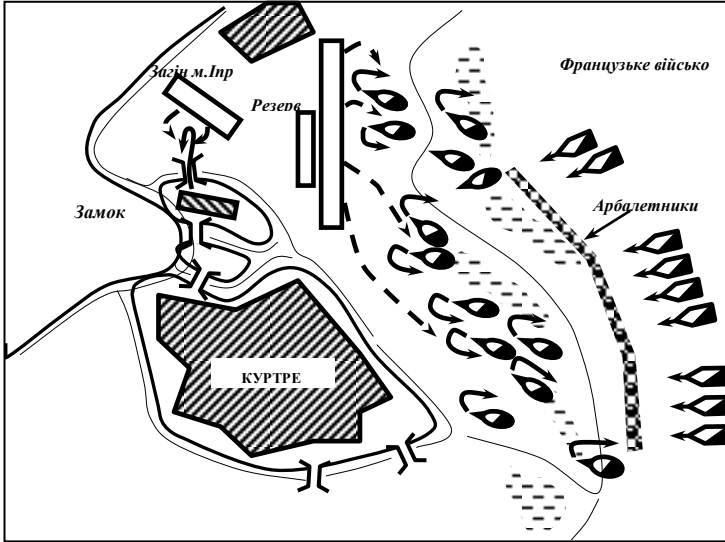

Рис. 2.12. Битва біля Куртре 11 липня 1302 р.

Фламандці стали відступати, але шикуння не змінили. Сприймавши це за відступ, французькі рицарі почали форсувати заболочений струмок, сподіваючись однією атакою вирішити справу. В той час, коли важкі лицарі долали болотисту місцевість, фламандська фаланга швидко посунула вперед і розпочала рукопашний бій, в якому на кожного рицаря приходилось декілька добре озброєних піхотинців. Великими зусиллями французам вдалося прорвати в центрі фламандський бойовий порядок, проте резервний загін швидко відновив становище. Розрізнені рицарі безжално винищувались ополченнями. Французи зазнали приголомшуючої поразки, втрати тільки серед рицарів склали близько 350 осіб.

2.2.3. Війни та військове мистецтво у пізньому середньовіччі

У часи пізнього середньовіччя переважна більшість війн велася з метою подолання феодальної роздрібненості й створення централізованих держав або для припинення іноземного гноблення. Збройна боротьба набула більш рішучого характеру. Деяке збільшення чисельності армії, а також зміцнення матеріально-технічної бази війн розширили можливості воєнного мистецтва щодо впливу на досягнення цілей воєнних дій.

Вдосконалення озброєння свій вплив і на розвиток бойового порядку. Прикладами нового шикунання військ можуть служити угорський й іспанський бойові порядки.

Угорський бойовий порядок складався з двох колон пікінерів. В інтервалах і на флангах колон піхоти розміщувалася кавалерія. Увесь стрій кінноти і пікінерів оточувався 3 – 6 шеренгами аркебузерів або мушкетерів (рис. 2.13, 2.14).

Рис. 2.13. Пікінери кінця XV – XVI стст.

Рис. 2.14. Аркебузер кінця XV – XVI стст.

Шикунання угорським бойовим порядком зображено на рис. 2.15.

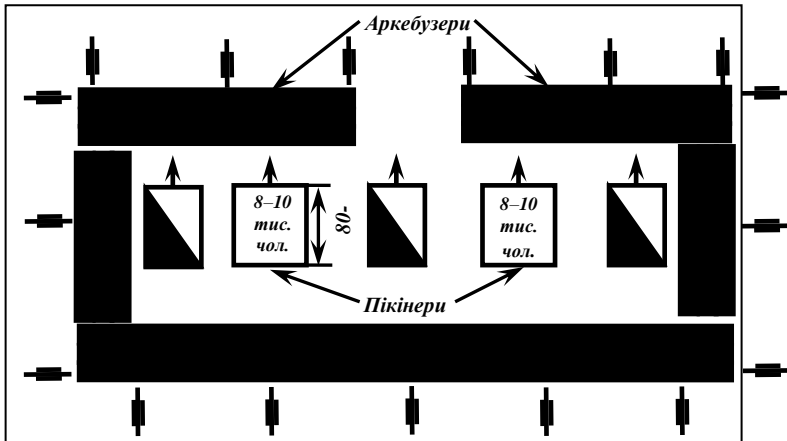

Рис.2.15. Бойовий порядок „баталія” західноєвропейського війська кінця XIV – XVстст. (угорський)

Іспанський бойовий порядок складався з колон, які шикувалися у шаховому порядку. Мушкетери шикувалися в декілька шеренг навколо колони пікінерів. Цей бойовий порядок був більш рухошим ніж угорський (рис. 2.16).

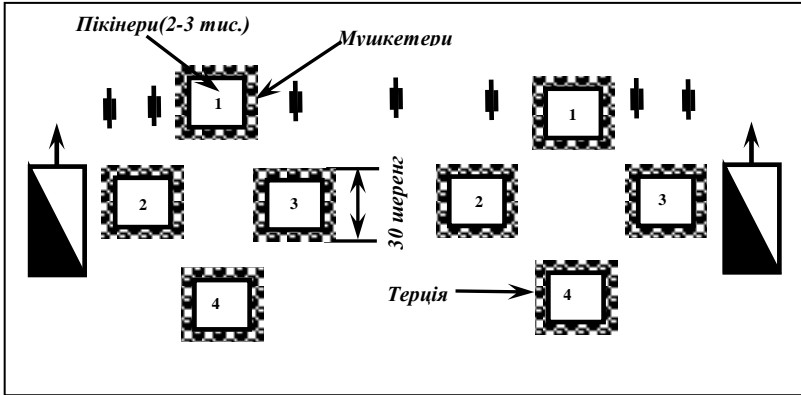

Рис. 2.16. Бойовий порядок „терція” західноєвропейського війська XVI – початку XVII стст. (іспанський)

Розвиток військового мистецтва продовжився під час Нідерландської буржуазної революції (1566 – 1609 рр.). Нідерландський бойовий порядок складався не з квадратних колон, як це було прийнято в інших країнах Західної Європи, а з декількох ліній у 5 – 10 шеренг углибину (рис. 2.17).

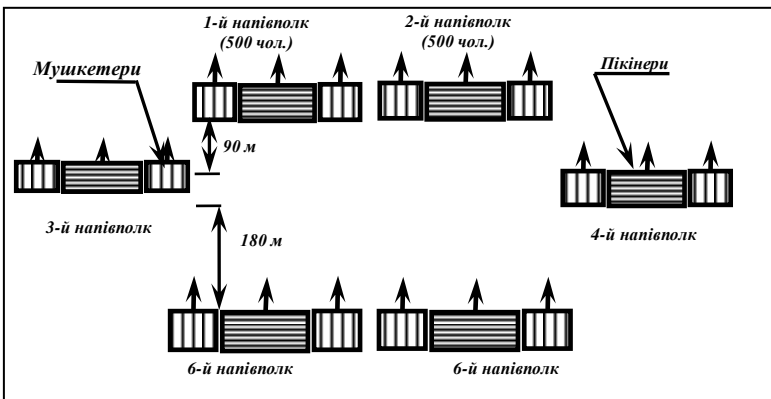

Рис. 2.17. Нідерландський бойовий порядок кінця XVI – початку XVII стст.

Використовуючи цей бойовий порядок, нідерландське військо, яке очолював полководець Мориц Оранський, перемогло іспанців у битві під містом Ньюпорт (1600 р.) (рис. 2.18).

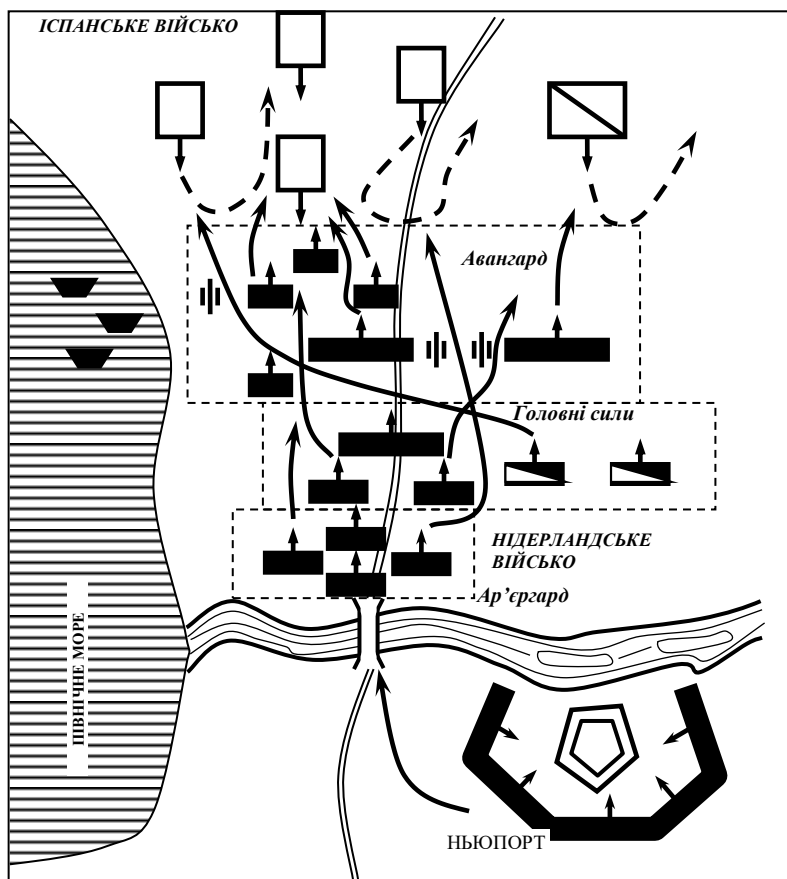

Рис. 2.18. Битва під Н'юпортом 2 липня 1600 р.

Нідерландський бойовий порядок відрізнявся від іспанського зменшенням глибини тактичних одиниць та подовженням лінії бойового зіткнення з противником. Використання такого шикування створювало умови для більш широкого використання нового типу ручної вогнепальної зброї – мушкету, який наприкінці XVI – початку XVII стст. практично у всіх країнах Західної Європи

замінив громіздку аркебузу. У вказаний період основну вогневу міць бойових порядків європейських армій стали складати мушкетери (рис.2.19).

Рис. 2.19. Мушкетери початку XVII ст.

2.3. Воєнне мистецтво Давньоруської держави

Перші відомості про воєнне мистецтво східних слов'ян відносяться до VI ст. Розкопки ранньослов'янських укріплених поселень – городищ, могильників, курганів свідчать про рівень господарства та культури слов'ян, їх зовнішні зв'язки, військових походів, про життя слов'янського війська та його озброєння.

На час походів слов'яни збирали військо та обирали керівника – князя. З часом влада князя стала спадковою, навколо нього стала збиратися племінна знать. Князю віддавалася найбільша частка військової здобичі, що дозволяло йому постійно тримати при собі загін озброєних воїнів – дружину. Озброєння слов'ян було типовим для раннього середньовіччя. Бойовий порядок слов'ян у VI – VIII стст. являв собою щільне глибоке шиккування у формі колони. При наблизенні до противника слов'яни знищували його списами і стрілами, а потім починали битися врукопаш. У битвах вони діяли рішуче, намагаючись повністю знищити противника.

У IX ст. східні слов'яни заснували велику і могутню Давньоруську державу – Київську Русь, територія якої простиралася від Балтійського до Чорного морів, від берегів Оки і Волги до передгір'їв Карпат.

Київська Русь була типовою ранньофеодальною державою, де панівне положення мали феодалі – князі та бояри. У залежності від них знаходилися селяни – смерди. Чисельність війська Київської Русі сягала 40 – 50 тис. чол., у похід вирушали, як правило, 15 – 20 тис. чол.

Постійним ядром давньоруського війська була дружина князя. При серйозній військовій загрозі князь скликав із сільських та міських жителів народне ополчення (вої).

Дружина князя поділялася на старшу та молодшу. Старша дружина складалася з “княжих мужів” або бояр, молодша – з “отроків” – слуг князя. Князь вирішував з дружинниками питаннями, які були пов’язані з війною і управлінням князівством (рис. 2.20).

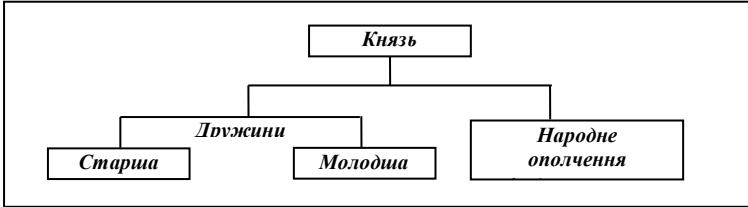

Рис. 2.20. Організація давньоруського війська у IX – XI стст.

Військо мало десятинну організацію. Воно поділялося на десятки, сотні та тисячі, якими керували десяцькі, сотенні та тисяцькі. Військо очолював князь.

Основними родами військ були піхота та кіннота. Піхота була більш численною та поділялася на важку та легку.

Воїни мали на озброєнні масивні мечі довжиною до 1 м із загостреним з двох боків лезом, списи, бойові сокири, луки зі стрілами. У XI ст. давньоруські воїни запозичили у своїх південних сусідів-кочовиків нову для Європи зброю – шаблі та металеві списи (сулиці). Захисне озброєння дружинника складалося з шолома, кольчуги та щита (рис. 2.21).

Рис. 2.21. Давньоруський дружинник IX – XI стст.

Бойовий порядок слов'ян у IX – X стст. змінюється з колони на так звану стіну, яка була менша за колону углиб, але ширша за фронтом. **Бойовий порядок дружини слов'ян складався з суцільного глибокого, до 20 шеренг, строю, який називався стіною** (рис. 2.22).

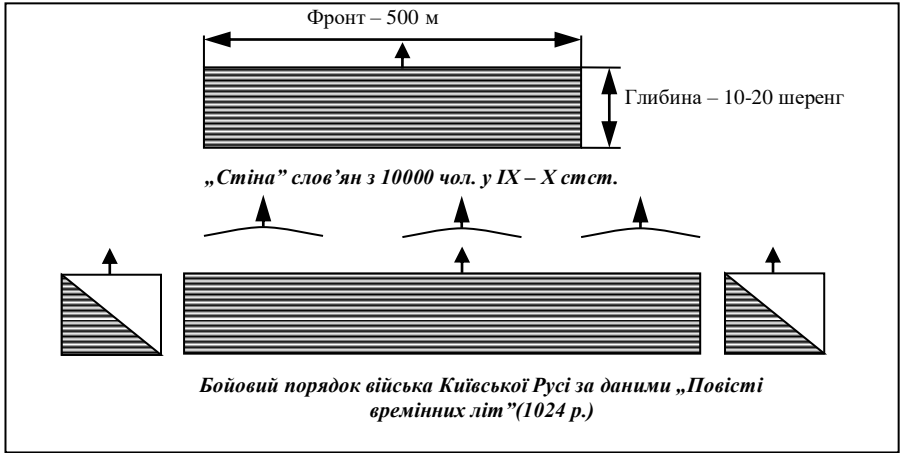

Рис. 2.22. Бойові порядки східних слов'ян та війська Київської Русі у IX – XI стст.

Іноді для більшої стійкості бойового порядку виділялася друга лінія, яка виконувала функції резерву. Фланги стіни прикривалися кіннотою. Спочатку бій розпочинала легка піхота, яка була озброєна луками. Після зав'язування бою вона відходила на фланги стіни і підтримувала дії важкої піхоти. Управління військом здійснювалося за допомогою прапора – стягу, який розташовувався у центрі бойового порядку, де знаходився князь. Під час маршу попереду колони війська просувалася сторожа та “зажиточки”, тобто воїни, які відповідали за провіант, фураж, паливо. Розвідка велася спостереженням, опитуванням полонених, перебіжчиків та лазутчиків, які потайно проникали вглиб території противника. За розвідкою йшли головні сили й обоз.

На відпочинок військо ставало табором на зручній для оборони місцевості, яка зміцнювалася ровами, тинами (острогами), загорожено з возів. Обов'язково виставлялося денна та нічна охорона.

Військо Київської Русі другої половини X ст. здійснило ряд успішних військових походів, завдяки яким кордони Київської Русі на сході були значно розширені, а землі слов'ян унебезпечені від нападу ворогів. У цих походах особливо відзначився князь Святослав (942 – 972 рр.).

Перший похід під проводом Святослава відбувся у 964 р. з метою зміцнення східних кордонів Давньоруської держави. Протягом трьох років військо Русі підкорило племена в'ятичів, здобуло перемогу над Хазарським каганатом, який включав у себе землі у басейні Дону, Нижньої Волги та Північного Кавказу. Слов'яни оволоділи столицею хазарів містом Біла Вежа (Саркел), яке вважалася неприступною фортецею (її стіни були спроектовані та побудовані візантійськими інженерами). Оволодіння Саркелом свідчило про високий рівень розвитку військового мистецтва Давньоруської держави.

На Північному Кавказі слов'янами були підкорені племена ясів та касогів (осетин та черкесів).

В поході на Волгу та на Кавказ проявилася висока майстерність русичів у організації дальніх походів. Військо пройшло маршем більше 3 тис. км суходолом та півтори тисячі кілометрів річками.

Подальші походи слов'ян були спрямовані у Придунайську Болгарію. У 967 р. військо Святослава здійснило похід за Дунай, де протягом двох років оволоділо практично всіма містами Болгарії. Підкоривши їх, Святослав став намагатися навечно закріпитися на Дунаї, у місті Переяславець.

Угледівши в Давньоруській державі небезпечного сусіда, Візантія стала готуватися до війни з ним. Союзниками у цій війні вона вибрала кочові племена печенігів, яких і підкупила багатими подарунками. У 969 р. загони печенігів вступили на землі східних слов'ян та взяли в облогу Київ. Святославу довелося тимчасово повернутися на Батьківщину для відбиття нападів ворога. Але, покінчивши з кочовиками, військо Святослава знов повернулося в Болгарію.

Візантійський імператор Іоанн Цимісхій, щоб виграти час для збору війська, розпочав переговори з русичами. Вибравши зручний момент, візантійське військо раптово напало на слов'ян, які були розташовані окремими гарнізонами у містах Болгарії. Святослав з дружиною перебував на той час у фортеці Доростол.

Військо Візантії, яке вторглося в Болгарію, мало значну чисельну перевагу. Воно складалося з піхоти і багаточисельної добре підготовленої важкоозброєної кінноти. Шикувалося візантійське військо фалангою, фланги якої прикривалися кіннотою. Лучники шикувалися за фалангою, як правило на підвищеній місцевості, та вели вогонь через бойовий порядок своїх військ.

Святослав наказав вирити навколо Доростола рів та здійснювати нічні вилазки з метою знищення живої сили візантійців та зриву фортифікаційних робіт. Активною обороною дружинники Святослава завдавали значних втрат противнику. Але положення слов'ян становилося дедалі гіршим. Вони страждали від голоду, у фортеці було багато поранених та хворих.

21 червня 971 р. Святослав вивів свою дружину з міста, наказавши заперти ворота фортеці. Він вищукував своє військо “стіною”. Візантійське військо також вийшло з своїх укріплень.

Першим розпочало наступ руське військо. Удар його був настільки потужним, що зім’яв бойовий порядок візантіїців. Але їх чисельна перевага дозволила стримати натиск слов’янського війська. Візантійська важка кіннота подвійним охопленням нанесла удар у тил війська русичів. Дружина Святослава зайняла кругову оборону. З великими втратами їй вдалося прорвати кільце оточення і повернутися до фортеці (рис. 2.23).

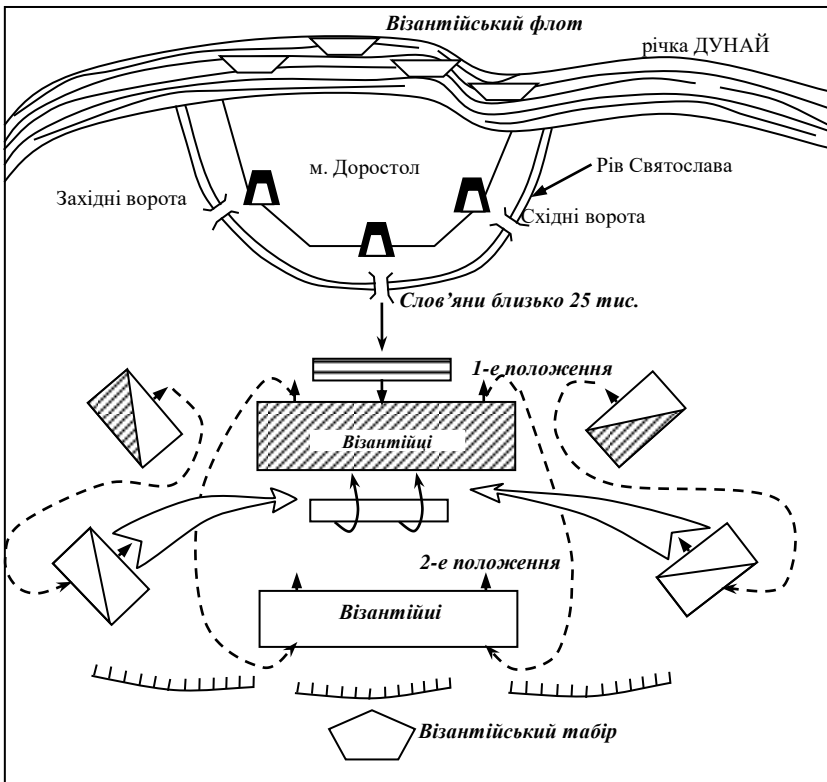

Рис. 2.23. Битва під Доростолом 22 червня 971 р.

Не маючи можливості продовжувати бойові дії, Святослав був вимушений укласти мирну угоду, в якій зобов’язався вивести своє військо з Болгарії.

Оборона Доростола є одним з перших прикладів активної оборони фортеці. У битві під Доростолом спостерігається збільшення глибини бойового порядку руського війська. “Стіна” мала вже дві лінії, кінні загони охороняли її фланги.

У війнах з Візантією широко використовувався і морський флот. Перші кораблі русів з’явилися на Чорному морі на межі VIII – IX стст. (рис. 2.24).

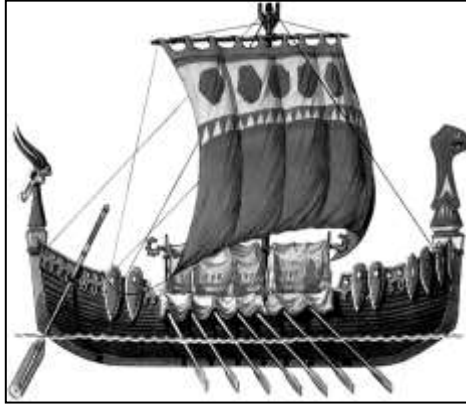

Рис.2.24. Давньоруський бойовий човен – “ладья” IX – XI стст.

Близько 800 р. князь Бравлін напав на узбережжя Криму, зруйнував міста від Херсонесу до Керчі та після десятиденної облоги зайняв місто Сурож (Судак).

Великий морський похід на Константинополь відбувся під проводом київських князів Аскольда та Діра. У 860 р. за різними джерелами у ньому брали участь від 200 до 360 бойових човнів.

Русичам удалося знищити передмістя столиці, але оборонних споруд взяти не змогли.

Не дуже вдалим виявився морський похід на Візантію князя Ігоря у 941 р., коли візантійський флот розгромив кораблі слов’ян за допомогою ”грецького вогню” – запалювальної суміші зі смоли, нафти, селітри, сірки, яка горіла на воді.

2.3.1. Зміни в комплектуванні і тактиці війська у XI – XII стст.

У зв’язку з розвитком феодалних відносин виникають зміни в організації та тактиці війська Київської Русі. *У XI – XII стст. у складі війська все більше місце стало займати феодалне ополчення – збройні загони, які виставляли*

окремі князі. Ці загони мали назву полків. Полки збиралися в окремих містах і приводилися на поле бою князями. Називалися полки за назвою території, на якій вони були зібрані (Київський полк, Новгородський полк), або іменем князя, який керував полком. У разі військової небезпеки призивалося ополчення “вільних” людей – селян і городян.

Колишній десяток перетворився в нову організаційну одиницю – “копіє”. Воно складалося з восьми воїнів, які шикувалися в один ряд. На чолі “копія” стояв головний воїн – десяцький. Десять “копій” складали сотню, сто “копій” (800 – 1000 чол.) – тисячу. Тисяча мала свій стяг.

Бойовий порядок також зазнав змін. **Як правило, руська рать шикувалася рядом полків,** які у свою чергу складалися з декількох самостійних полків, що об’єднувалися загальним управлінням: передового, іноді з двох передових полків – у першій лінії, полків правої та лівої руки та головного полку – у другій лінії. Перед першою лінією розташовувалися воїни, які були озброєні металльною зброєю (рис. 2.25).

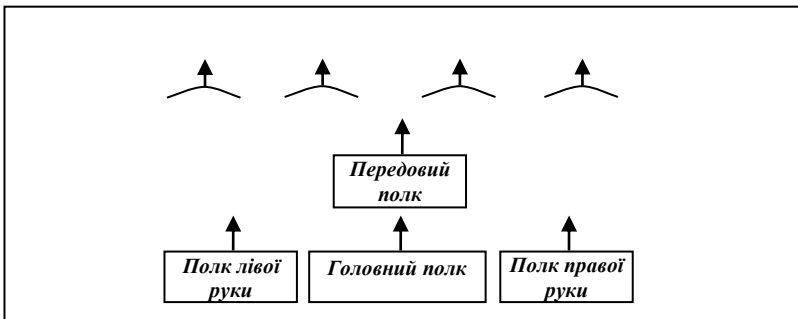

Рис. 2.25. Бойовий порядок війська Русі за даними Іпатіївського літопису 1185 р.

Управління військами здійснювалося усно та за допомогою сигналів стягом, звуками рогу, труб та бубнів.

Битву розпочинали легкоозброєні воїни. Знаходячись попереду передового полку, вони засипали противника з відстані 150 – 200 кроків стрілами, а потім відходили до першої лінії, тобто до передового полку.

Похідний порядок руського війська у цей період як і раніше складався зі сторожі, головних сил та обозів.

Військове мистецтво Русі у цей період не тільки не уступало воєнному мистецтву країн Західної Європи та Сходу, але де в чому й переважало його.

2.3.2. Тактика руського війська у боротьбі з кочовиками

Південні кордони Давньоруської держави часто зазнавали нападів кочових племен Великого Степу. У IX – XII стст. найбільшу загрозу для руських князівств являли печеніги, торки, половці.

Боротьба з кочовиками, які нападали тільки у кінному строю сприяла широкому застосуванню кінноти у складі руського війська. Наряду з кіннотою піші війська зберігалися як самостійний рід військ, що відрізняло руські війська від західних держав, де піхота у цей період зазнала занепаду.

Непокоїли печеніги Київську державу у IX – на початку XI стст. Часті напади кочовиків обумовили розгортання будівництва цілої системи укріплень на південному пограниччі. Остання велика битва з печенігами відбулася під проводом Ярослава Мудрого під Києвом у 1036 р., у якій ці кочові племена були розбиті вщент і вимушені відкочувати з Причорноморських степів за Дунай.

У 1055 р. Всеволод Ярославович був змушений воювати з торками, які перекочували у нижнє Подніпров'я з Приазовських степів. Він розбив їх військо при впадінні р. Сули у Дніпро. Великий похід проти торків здійснили сини Ярослава Мудрого Ізяслав, Святослав і Всеволод у 1060 р., після чого торчеська орда помирилася з князями. Вона згодом перейшла під київський протекторат та виконувала функції охорони кордонів Давньоруської держави.

Слідом за торками в Причорноморські степи перекочували половці. У боротьбі з ними руське військо продемонструвало приклади високого військового мистецтва, що особливо яскраво проявилось в походах Володимира Мономаха (1053–1125). У 1111 р. Володимир Мономах здійснив тривалий рейд половецькими землями і завдав орді значного удару. Внаслідок цього половці були змушені на тривалий час відкочувати до Передкавказзя.

Для стратегії руського війська у боротьбі з кочовиками у цей період характерними є наступальні дії. Велике значення надавалося швидким маршам, узгодженню дій піхоти і кінноти та виділенню сильних передових загонів, які наносили противнику удари з ходу. Це дозволяло захопити ініціативу, створити моральну перевагу над противником.

У походах проти половців кіннота стала поступово поділятися на легку та важку. Цьому сприяло запозичення окремих зразків озброєння у кочових племен (наприклад – шаблі, сулиці, легкі круглі щити, шоломи) та тактики дій кінноти кочових племен.

Протягом наступних ста років руське військо здійснювало систематичні походи проти половців. Згодом, коли руські князівства ослабли через усобиці, половці відновили напади на їх південні землі. Тому великий князь київський

Святослав Всеволодович вирішивши укріпити пограниччя, виставив сторожу на річках Росі та Сулі. Від часів його княжіння руські князі перейшли до оборонної тактики в боях із степовиками Причорномор'я.

2.3.3. Війни та воєнне мистецтво монгольської держави XIII стет.

На початку XIII ст. в Центральній Азії завершується процес консолідації розрізаних до того монгольських племен і формується держава, що на століття перетворилась на вирішальний чинник світової історії. У 1206 р. на з'їзді монгольської знаті Великим ханом був обраний Темучин, який одержав титул Чингізхана (рис. 2.26).

Рис. 2.26. Чингізхан (1155 – 1227)

Зовнішня політика монгольської держави визначалась винятковою агресивністю. Підкоривши силою зброї сусідів – уйгурів, евенків, якутів та інші народи, вони обрушилися на Китай та до 1279 р. завершили підкорення країни. Наступною жертвою на сході стала Корея і лише щасливий випадок – сильний тайфун – перешкодив переправі монгольського війська до Японії. Одночасно монголи почали просування в західному напрямку і в 1219–1220 рр. завоювали найсильнішу державу Середньої Азії – Хорезмське ханство.

Тридцять тисяч монгольських вершників під керівництвом досвідчених воєначальників Джебе-нойона, Субедей-багадура та принца Тогучара швидко пройшли Персією, з півдня на північ перетнули Кавказькі гори, дорогою розгромили грузинське військо, в передкавказьких степах підкорили племена

аланів і на річці Калка завдали нищівної поразки об'єднаним силам половців та деяких руських князів (рис. 2.27).

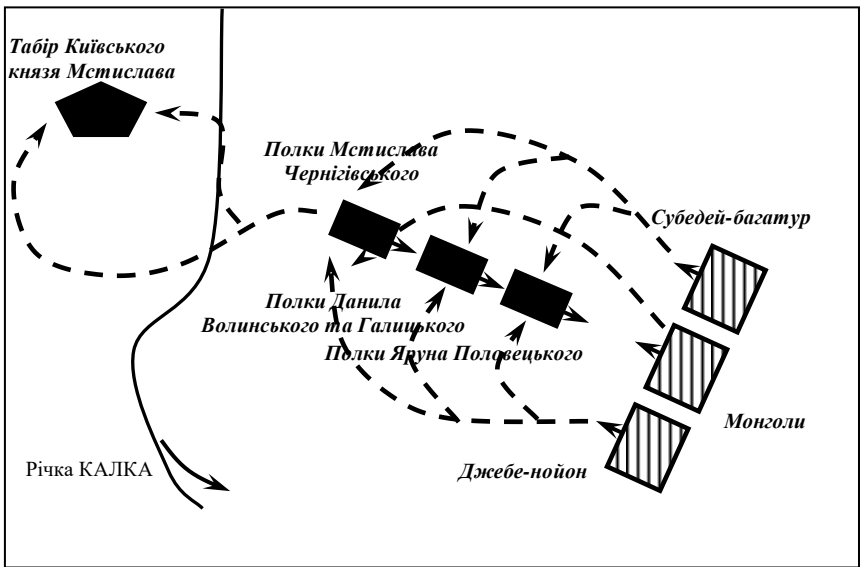

Рис. 2.27. Битва на річці Калка 31 травня 1223 р.

Після цього, зустрівши в Поволжі рішучий опір булгар, монголи повернулись до Середньої Азії. Після смерті в 1227 р. Чингізхана західні області великої монгольської держави відійшли до його онука Бату-хана. У 1235 р. було прийнято рішення про великий похід на захід, до “останнього моря”. Після розгрому в 1236 р. Волзької Булгарії під монгольським ударом опинились роздібнені руські князівства. Підкорення Русі було завершено к 1240 р. і монголи, завдавши поразок Польщі та Угорщині, вийшли до побережжя Адріатичного моря. Західну Європу охопила паніка, проте, одержавши повідомлення про смерть Великого хана Угедея, Бату-хан у березні 1242 р. вимушений був повернути назад. Внаслідок монгольських походів у Східній Європі виникає велетенська кочова держава – Золота Орда зі столицею в місті Сарай в пониззі Волги.

Успіхи монголів пояснюються досконалістю їх військової організації. Збройні сили монгольської держави базувались на традиційній для Центральної Азії системі народного ополчення, коли кожен чоловік є потенційним воїном і з народження займає певне місце у військовій структурі. Військо розподілялось на десятки, сотні та тисячі, з відповідним

командним складом, і було пов'язане жорстокою дисципліною.

Основним тактичним підрозділом була тисяча, вищим – тумен з 10 тис. вершників, на чолі з темником. Кожен воїн мав складний лук, який надсилав стріли на велику відстань, шаблю, спис, бойову сокиру, аркан. Захищали воїнів шкіряні панцері з нашитими металевими платівками, хутряні шапки чи металеві шоломи. Окремі підрозділи створювалися з важкоозброєних вершників, які застосовувались для нанесення розтинаючих ударів (рис. 2.28).

Рис. 2.28. Монгольський кінний воїн XIII ст.

Характерною ознакою монгольського війська були його надзвичайна мобільність та швидкість пересування. За день військо могло подолати відстань близько ста кілометрів. У поході тумени рухались паралельними шляхами, на деякій відстані один від одного, маючи попереду дозори з легких вершників, які забезпечували постійний зв'язок.

З часу підкорення Китаю монголи широко залучали до служби китайських фахівців з військової техніки, тому мали в своєму розпорядженні облогові пристосування та складні металеві механізми. Це надавало їм можливості оволодіти добре укріпленими містами та фортецями.

У подальшому, створивши велику державу, Золоту Орду, близькі за економічними укладами та звичаями кочові угруповання досить швидко злилися в єдиний народ – татар.

2.3.4. Розвиток воєнного мистецтва у часи феодальної роздрібненості Русі

У період феодальної роздрібненості Русі також відбувався розвиток воєнного мистецтва руського війська. Це було пов'язано зі зростанням іноземної агресії, яка сприяла згуртуванню північних та північно-східних руських феодальних князівств у середині XIII ст. навколо Новгородда, а у XIV ст. – навколо Москви.

У результаті такого об'єднання руські князі могли збирати відносно чисельне військо і здійснювати тривалі походи. У той же час обмежені економічні можливості не дозволяли мати чисельну кінноту. Через ці причини у період розвинутого середньовіччя на Русі піхота зберігала значення основного роду військ, що дозволяло здійснювати у ході битви маневр силами, впливати на її хід та результати. Найбільш повчальними у цьому відношенні є Льодове побоїще (5 квітня 1242 р.) та Куликовська битва (8 вересня 1380 р.).

Північно-руські князі Олександр Невський та Дмитро Донський показали у цих битвах високі зразки воєнного мистецтва.

Знекровлена монголо-татарським нашествям першої половини XIII ст. руська земля у 1240 р. зазнала нападу з заходу, з боку німецьких хрестоносців. Німецькі та шведські феодалі мали мету захопити північноросійські території – Новгородську та Псковську землі. Руські воїни на чолі з видатним полководцем Олександром Невським не тільки зупинили натиск західноєвропейських лицарських орденів, а й щент розбили їх в битвах на річці Неві в 1240 р. та битві на Чудському озері 1242 р. (рис. 2.29).

Рис. 2.29. Олександр Невський (1220 – 1263) (ікона)

Битва на льоду Чудського озера була однією з найзначніших у період феодалної роздробленості (рис. 2.30).

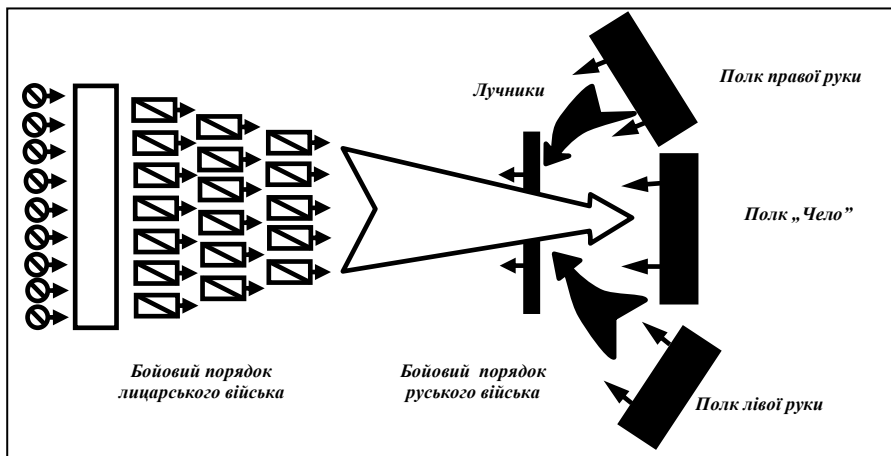

Рис. 2.30. Битва на Чудському озері 5 квітня 1242 р.

За свідченнями руських літописів, у цій битві іноземні загарбники – Лівонський орден – нараховували 10 – 12 тис. воїнів, а військо руського князя Олександра Невського – близько 15 – 17 тис. чол. Олександр вишукував свої війська “полчним рядом”. У центрі – великий полк, на флангах – полки правої та лівої руки, спереду у лінію були вишикувані лучники. За лівим флангом у засідці розташовувалася дружина великого князя (резерв). Лицарі Лівонського ордену пішли в атаку, вишукувавшись глибоким клином. Вони потіснили лучників і зав’язали бій з великим полком О. Невського. Але у цей час з флангів нанесли удар полки правої та лівої руки, а у тил ударила дружина Олександра. Лицарі були оточені на вузькій ділянці льоду Чудського озера і не могли, розчленувавши бойовий порядок, вести одиночний бій, у якому вони були сильні. Лід, не витримавши скупченої маси людей та коней та тріскатися і ливонці стали провалюватися під лід. За свідченнями літописців, втрати лівонського війська склали близько 500 лицарів не враховуючи воїнів нижчих рангів.

Високі зразки військового мистецтва показали московські війська під проводом князя Д. Донського у боротьбі проти монголо-татарських загарбників. У 70-х роках XIV ст. він провів реорганізацію руського війська, яке стало поділятися на полки не за територіальним принципом, а за фіксованою кількістю воїнів. Усі полки різнилися за призначенням: великий полк, полки правої і лівої руки складали основу бойового й похідного порядку,

передовий полк (у поході) або сторожовий полк (при розташуванні на місці), засадний (резервний) полк (рис. 2.31).

Кожен полк поділявся на дружини, які в свою чергу – на сотні й десятки.

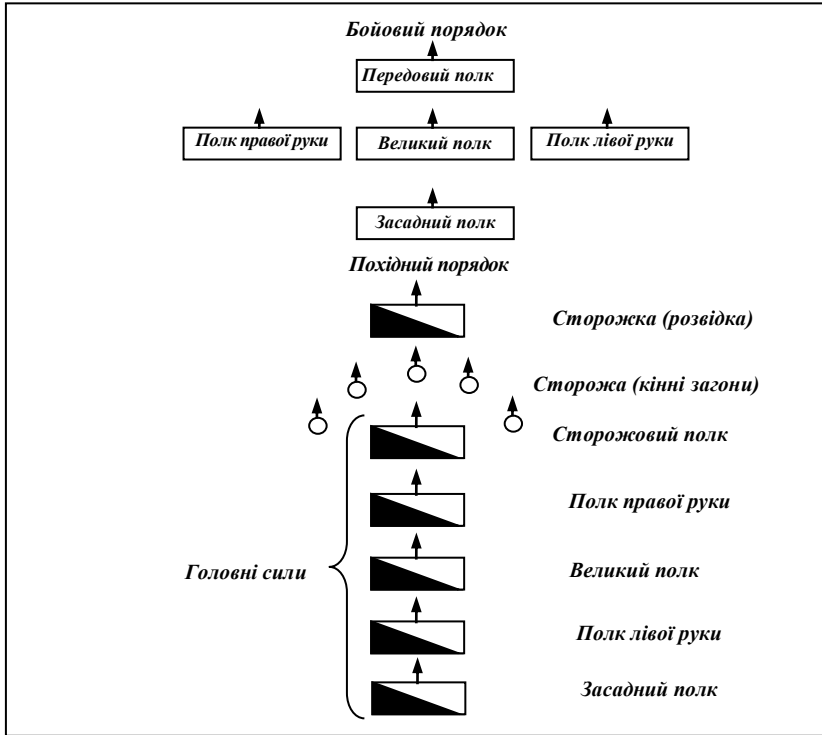

Рис. 2.31. Бойовий та похідний порядки руського війська у XIV стст.

Сталися певні зміни в озброєнні руських воїнів XIV ст. Крім луків у легкої піхоти з'явилися арбалети, яких на Русі почали називати самострілами. Легкі кінні воїни були захищені стьобаним захисним спорядженням (тегеляєм), а під час бою билися з ворогом шаблями азійського типу та сулицями. Захисне спорядження важкоозброєних кіннотників (броня) значно поважчало – на кольчужну основу стали накладати великі металеві пластини, які прикривали груди й спину піших та кінних воїнів (рис. 2.32, 2.33).

Рис. 2.32. Руські піші воїни
XIII – XIV стст.

Рис. 2.33. Руські кінний воїн
XIII – XIV стст.

7 вересня 1380 р. руські війська чисельністю 100 – 130 тис. чол. переправилися через р. Дон і зосередилися на Куликовому полі. Бойовий порядок московських військ був вишикуваний з урахуванням тактики ворога і займав за фронтом до 4 км. Шикування бойового порядку було таким: у центрі бойового порядку – великий полк; на флангах – полки правої та лівої руки; попереду – передовий та сторожовий полки; за лівим флангом великого полку – частковий резерв; потайно, у лісі, знаходився засадний полк.

Військо татарського хана Мамаю було вишикувано щільним прямокутником. У центрі знаходилася важка піхота генуезьких найманців, на флангах – татарська кіннота, яка була розгорнута у дві лінії.

На початку битви татарам вдалося збити сторожовий полк та вцент розгромити передовий. Потім ординці нанесли удар у центр – великому полку та полку лівої руки. Зав'язався жорстокий бій, який тривав близько 3 годин. Противнику вдалося прорватися через ліве крило великого полку. Частковий резерв, який вступив у бій, не зміг відновити бойовий порядок. Кіннота Мамаю стала просуватися у тил руських військ. Але тим самим татари підставили свій фланг й тил під удар засадного полку. Раптова й стрімка атака засадного полку у фланг і тил ворога вирішила кінець битви. Військо противника бігло з поля битви, а руські війська переслідували ворога протягом 50 км (рис. 2.34).

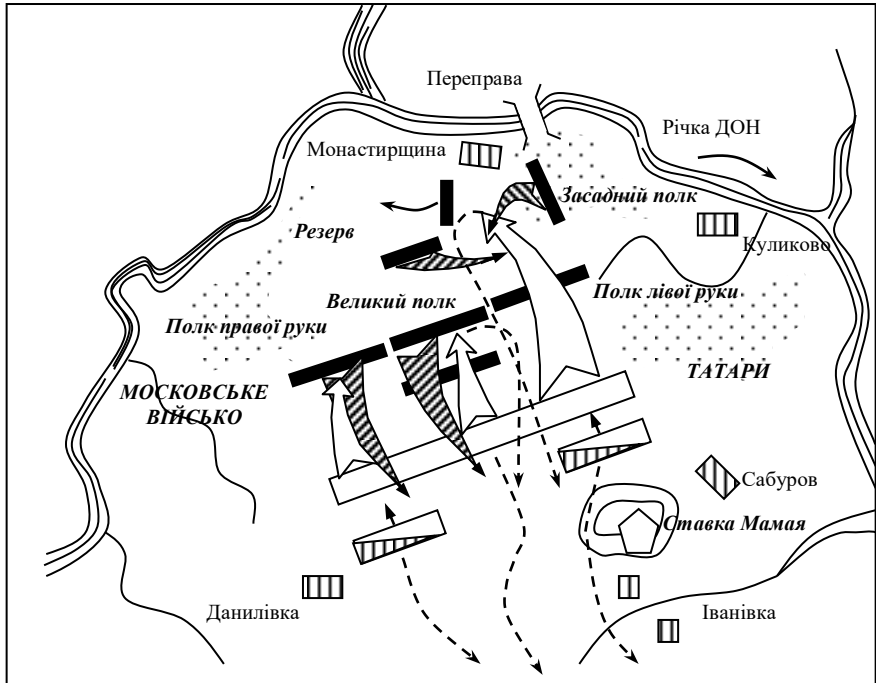

Рис. 2.34. Битва на Куликовому полі 1380 р.

Але слід зазначити, що блискавична перемога московського князя Дмитра, якого на честь цієї видатної події стали називати Донським, у цілому не мала великого стратегічного значення, а монголо-татарське ярмо ще протягом століття важким тягарем лежало на плечах населення північно-східних князівств.

Опинившись у складі Великого князівства Литовського у XIV ст. теперішні українські землі нарешті звільнилися від монголо-татарського гноблення. Цьому сприяла перемога литовсько-руських військ під проводом князя Ольгерда Гедиміновича над татарськими військами біля ріки Сині Води у 1362 р. (рис.2.35).

На жаль, перебіг бойових дій цієї битви докладно не висвітлений у літописах, але значення її у воєнній історії безперечно.

Битва мала велике стратегічне значення. Вона прискорила повільний процес створення централізованої держави Великого князівства Литовського, яке згодом контролювала землі від Балтійського до Чорного морів.

Рис. 2.35. Литовсько-руський князь Ольгерд Гедимінович (1296 – 1377).

2.3.5. Розвиток воєнного мистецтва у часи формування централізованих держав Східної Європи

У другій половині XIV – XVI стст. відбувається формування централізованих держав Європи. Цей процес не оминув і її східні райони. Так, у цей час шляхом об'єднання окремих князівств та земель створюються дві потужні держави, а саме – Велике князівство Литовське та Московське царство, інтереси яких зіткнулися у північно-західних та південно-західних руських землях.

Процес централізації означених держав Східної Європи вилився в чисельні литовсько-московські війни, найбільш значні з них відбулися наприкінці XV – XVI стст.

Армії як Великого князівства Литовського, так і Московського царства в означений період продовжували збиратися за принципом феодалного ополчення, але у складі загонів феодалів відбуваються певні зміни. Так, на перший план поступово виходить нова соціальна верства, а саме – служила знать (шляхта та помісні дворяни відповідно).

У Великому князівстві Литовському, до складу якого входили й українські землі, активно використовували наймані загопи з інших європейських держав, у першу чергу – піхоту. Характерною рисою литовсько-руських військ того часу було створення чіткої системи управління з розгалуженням обов'язками та повноваженнями.

У Московському царстві до середини XVI ст. спостерігалось якісне відставання в розвитку збройних сил і, в першу чергу, в системі його управління. Цьому сприяло жорстка станова диференціація – місництво. Основу московського війська складала помісна кіннота. Розподіл московської армії на роди військ у мав формальний вид, а артилерія відокремлюється тільки в середині XVI ст. за часів царя Івана Лютого.

Недоліком і армії Великого князівства Литовського і Московського війська був значний час збору феодалних підрозділів, який міг тривати декілька місяців.

Для усіх литовсько-московських воєн було характерним осада, захоплення та утримання великих населених пунктів-фортець з активним застосування осадних робіт із застосуванням важкої артилерії та боротьба за прикордонні землі. Обидві сторони активно залучали до ведення воєнних дій кримських татар, які здійснювали загарбницькі набіги тилами протиборчих сторін.

Серед битв литовсько-московських воєн, які увійшли прикладом розвитку воєнного мистецтва того часу, відзначилася битва біля міста Орша, яка відбулася 8 вересня 1514 р.

Реконструкція московських і литовських воїнів розміщено на рис.2.36, 2.37.

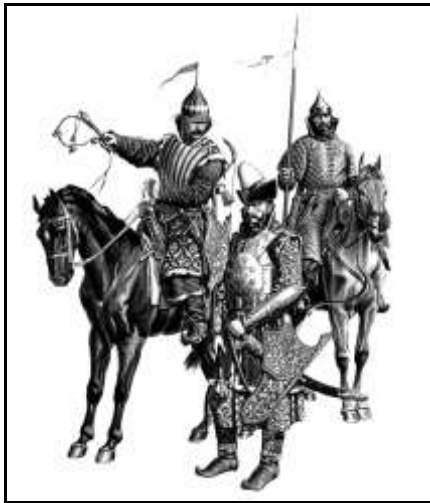

Рис. 2.36. Московські воїни першої половини XVI ст.

Рис. 2.37. Литовські воїни першої половини XVI ст.

Литовське військо на чолі з волинським князем Костянтином Івановичем Острозьким (рис. 2.38), яке нараховувало 12 тис. чол. вщент розгромило переважаюче за кількістю московське військо, загальною кількістю близько 30 тис. чол. У литовський полон потрапили усі московські воеводи та значна кількість помісних дворян.

Рис. 2.37. Костянтин Острозький (1460 – 1530).

Перемозі армії Великого князівства Литовського сприяло уміла координація дій з'єднань на полі бою, чітка взаємодія усіх родів військ та організоване ураження противника усіма видами зброї.

У ході битви активно застосовувалася взаємодія родів кінноти, маневр вогнем артилерії та аркебузерів.

Розгром московської помісної кінноти завершило введення часткового резерву, який був замаскований у лісі.

2.4. Воєнне мистецтво українського козацтва

Центральним явищем в історії України XVI – XVIII стст. було козацтво, яке втілило в собі найкращі національні риси українського народу. Воно виступало оборонцем рідного краю від зовнішніх ворогів, чинило активний опір соціальним, національним та релігійним утискам, стало творцем нової

форми державності на українських землях. Його колискою була Південна Україна, землі якої знаходилася на межі двох цивілізацій: європейської та азійської. Саме специфічні умови порубіжжя породили такий феномен, як українське козацтво. Козацтво за три століття свого існування внесло багато нового у розвиток воєнного мистецтва пізнього середньовіччя. Війни, у яких українські козаки брали участь, характеризувалися динамізмом, охопленням значних територій Європи та Азії та інноваціями у військовій справі.

2.4.1. Виникнення і формування українського козацтва

Характерною рисою суспільно-політичного розвитку українських земель XV – першої половини XVI стст. було зосередження переважної кількості населення на спрадавна обжитих землях: Галичині, Волині, Поділлі, Поліссі, Північній Київщині. Їхня фактична межа проходила лінією укріплень Кам'янець – Бар – Вінниця – Черкаси – Канів – Київ. Далі, на південь, лежало так зване Дике Поле. Колонізація, яка вирувала тут за княжих часів, була перервана монгольською навалюю. Незаселені південні території вражали родючістю земель і великою кількістю звіру та птахів, а річки – рибою. Зрозуміло, що такий благодатний край здавна приваблював до себе людей. Кожну весну сюди відправлялися ватаги людей – “уходники”, які полювали звіра, ловили, в'ялили та солили рибу, збирали мед диких бджіл, добували сіль та селітру. На зиму вони поверталися додому, де збували свою здобич. Місцевому воєводі вони платили частину прибутку.

Перші повідомлення про українських козаків містяться у “Хроніці” Мартіна Бельського, який 1489 р. повідомляв про козацьку військову допомогу сину польського короля Яна Ольбрехта. На Україні слово “козак” набуває значення вільної людини, незалежної від офіційних властей, захисника України та оборонця православної віри.

Формування козацького стану, зростання його чисельності вело до зростання господарської діяльності в родючих південних степах. На межі XV – XVI стст. тут збільшується кількість зимівників і слобод, які закладалися на Південному Бузі, Синюсі, Дніпрі, Рубежі, Сулі та інших річках. Основною діяльністю козаків було землеробство і промисли, помітне місце займали ремісництво та торгівля. На новозаселених землях складався самобутній козацький лад, цілком спрямований проти феодалних відносин. Козаки об'єднувалися у самоврядні громади, які одночасно були й військовими осередками.

Життя у степу було пов'язано з багатьма небезпеками, насамперед татарськими, а згодом, і турецькими набігами (рис. 2.39, 2.40).

Рис. 2.39. Кримський татарин XVI ст.   Рис. 2.40. Турецький яничар XVI ст.

Доводилося постійно бути насторожі та мати при собі зброю. З часом, опанувавши військове ремесло, уходники стали не тільки захищатися від татарських загонів, але й самі нападати на них та на татарські улуси. Саме це військово-промислове населення, що об'єднувало вихідців з селян, міщан та дрібної шляхти, і склало основу окремої соціальної групи, яка отримала назву козаків.

Значна частина козацтва – так звані городові або міські козаки – проживала на волості (вільних землях), у таких містах, як Чигирин, Канів, Корсунь, Черкаси. Вони займалися торгівлею та промислами, але відмовлялися підпорядковуватися магістратам і не виконували повинностей. Склад цієї групи поповнювався шляхом покозачення міщан.

У 1583 р. король Стефан Баторій запровадив особливий список козаків-службовців – реєстр, до якого було включено лише 6 тис. козаків. Реєстрові козаки визнавалися вільними, тоді як інші автоматично перетворювались на посполитих, тобто кріпаків. Організаційно з реєстрових козаків створювалося 6 полків, які одержували назву за місцями квартирування: Черкаський, Київський, Білоцерківський, Корсунський, Чигиринський та Переяславський. Полк складався з сотень, сотні – з околиць, околиці – з рот. Полки мали земельну власність з поселеннями, які розподілялись згідно з рангом або чином серед старшини. На чолі реєстрового війська стояв коронний гетьман та генеральна старшина, на чолі полків – полковники та полкова старшина.

Усі реєстровики одержували платню грошима та сукном. Зображення реєстрових козаків розміщено на рис. 2.41.

Рис. 2.41. Реєстрові козаки

2.4.2. Військова організація Запорізького війська

У першій половині XVI ст. почався натиск польського та литовського панства на українське козацтво. Це було пов'язано насамперед з вимогами уряду щодо несення козаками прикордонної служби. Частина козацтва пішла на компроміс з урядом та погодилася нести службу у прикордонних замках та у власних загонах польських та литовських панів. Але інша частина козацтва не погодилася з цим і стала переселятися на південь за дніпровські пороги, будуючи необхідні для оборони городки та засіки або “січі”. Згодом на місці дрібних укріплень звели головну – Запорозьку Січ.

Першу велику Січ у 50-х роках XVI ст. заснував на острові Мала Хортиця черкаський староста Дмитро Вишневецький (“Байда”). Саме він заклав на острові Мала Хортиця укріплений замок, поводячи себе незалежно від польського уряду. Вишневецький став тримати Січ у повному підпорядкуванні, почав відособлювати запорізьке козацтво в автономну, а згодом і незалежну організацію. Невдалий похід князя у Молдавію у 1563 р. на чолі козацького війська, полон і трагічна загибель у Царгороді не дали йому можливості реалізувати свої плани.

Територія, яку займали запорожці – “Вольності Війська Запорізького” – охоплювала значну частину Півдня України, але її межі не були чітко окреслені до середини XVII ст. і змінювалися відповідно до політичних

обставин. Столицею Запоріжжя була Січ (від слова “сікти”). Іноді вживалося інше слово – кіш (від татарського слова “ставка воєначальника”). У різні часи Січ розташовувалася у різних, але добре захищених місцях. Після татарського погрому на Хортиці у 1557 р. Січ по черзі знаходилася на острові Томаківці (1560–1593), річці Базавлук (1593 – 1638), Микитиному Розі (1638 – 1652), на річці Чортотлик (1652 – 1709), на річці Олешки (1709 – 1711), на річці Підпільній (1734 – 1775). Кожна з них мала добрі укріплення: оточені ровами високі (до 10 м) й міцні вали, зверху яких йшов дерев’яний частокіл із загострених і просмолених паль, а також сторожові башти з гарматами на них. Усередині стояли курені – приміщення для мешкання козаків. Підступи до Січі охоронялися козацькими чатовими, які постійно снували по численних плавнях та стежках, або за допомогою вартових веж, виставлених далеко у степу.

Запорізька Січ побудувавши власну військово-політичну та громадську організацію, поступово перетворювалася на своєрідну державу зі значними підконтрольними територіями, багатотисячною армією, адміністративним апаратом, звичаєвим правом та символікою. За формою правління це була демократична республіка.

Вищою законодавчою владою на Січі була козацька рада, у якій брали участь усі без винятку козаки. Вона збиралася тричі на рік, а у невідкладних випадках й позачергово. Козацька рада вибирала свій уряд – кіш. На чолі коша стояв кошовий отаман, який, об’єднуючи у своїх руках військові, адміністративні, судові та духовні справи, уособлював вищу виконавчу владу на Січі. Він відкривав козацьку раду, командував військом, здійснював дипломатичні стосунки з іноземними державами, розподіляв військову здобич, затверджував обраних радою урядовців та судові вирокі, призначав духовних осіб у січову та паланкові церкви. У мирний час кошовий отаман не міг приймати важливих рішень без згоди ради, проте під час військових походів його влада була необмеженою.

Крім кошового отамана до складу вищих урядовців також входили суддя, писар та осавул. Військовий суддя чинив суд над порушниками козацьких законів, видав кошторисом і артилерією, при потребі виконував обов’язки кошового отамана. Військовий писар очолював військову канцелярію і письмово оформляв найголовніші січові справи. Військовий осавул стежив за порядком серед козаків та виконанням судових вироків, проводив дізнання, видав забезпеченням війська, розвідкою, організацією прикордонної служби тощо. Особливе місце відводилося курінним отаманам, які були посередниками між вищою старшиною і простим товариством, здійснювали керівництво куренями, члени яких їх обирали. Зображення запорізького козака розміщено на рис. 2.42.

Рис. 2.42. Запорозький козак

Вже у другій половині XVI ст. Січ мала чітку військову організацію. Все запорозьке військо поділялося на курені, кількість яких збільшувалася відповідно до збільшення кількості козацького війська і досягла 38-ми. Курінь – це і своєрідна будівля-казарма і адміністративна одиниця у Січі і, водночас, постійно готовий до бою підрозділ. Сам курінь-казарма вміщав 150 – 200 чол., але кількість приписаних до нього могла сягати 400 – 600 осіб. Більшість з них тільки числилася за куренем. Вони проживали разом із сім'ями при своїх господарствах та з'являлися у Січ за першим наказом курінного отамана. Загалом у період розквіту Запорозька Січ нараховувала 10 – 12 тис. добірного війська, а разом із мешканцями зимівників та слобод – близько 100 тис. осіб.

У постійній боротьбі запорожці створили самобутнє воєнне мистецтво, ставши на рівень найкращих європейських армій. Основу війська складала піхота, яку сучасники вважали найкращою у Європі. **Найпоширенішим видом бойового порядку козацького війська був так званий “табір”,** коли у центрі чотирикутного рухомого укріплення, яке складалося з кількох рядів зсунутих і скріплених між собою возів, розташовувалося військо. Саме козаки поставили на вищий щабель цю відому з часів Раннього Середньовіччя оборонну споруду

та пристосували її також і для ведення наступу. Іноді, коли бракувало возів, табір будували у формі трикутника (рис. 2.43).

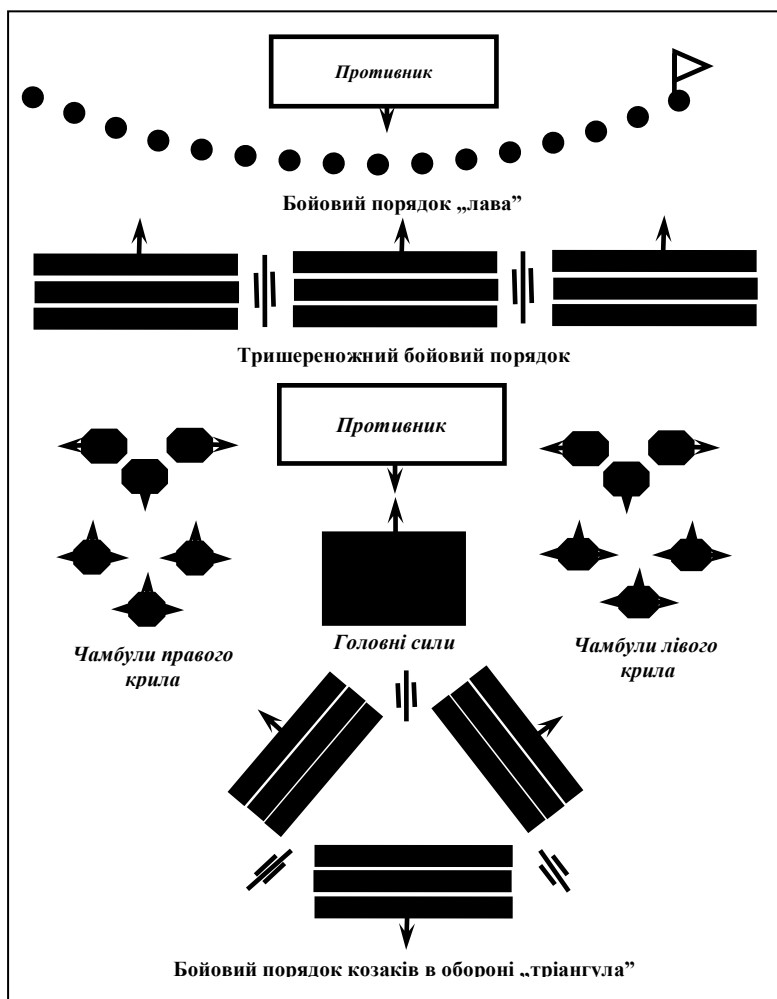

Рис. 2.43. Бойові порядки козацького війська у XVI–XVII стст.

Козацька кіннота була не такою численною, як піхота, але її дії відзначалися високою майстерністю. Бойовий порядок кінноти запорожців, який був запозичений у їх південних сусідів – татар, називався лавою. Лава

являла собою шиккування вершників півмісяцем. Такий бойовий порядок дозволяв атакувати противника не тільки з фронту, а й з флангів.

Артилерія запорожців складалася з важких гармат для облоги фортець, а також легких рухомих фальконетів, за допомогою яких під час бою було можливо здійснювати маневр вогнем.

Великого значення на Січі приділяли організації бойового забезпечення і, насамперед, розвідці та інженерному забезпеченню.

2.4.3. Розвиток воєнного мистецтва в ході боротьби з турецько-татарською експансією та під час національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького (1648 – 1654 рр.)

Боротьба українського козацтва з турецько-татарською експансією

Однією з причин виникнення козацтва була турецько-татарська експансія, яка ставила під загрозу існування українців як народу. Ситуація ускладнювалися тим, що Україна не мала власної державності, а заходи урядів Литви та Польщі, пізніше Речі Посполитої, спрямовані як на відсіч агресорів, так і на спроби умиритворити Кримське ханство та Туреччину сплатою данини, були малоефективними.

Кримське ханство як держава існувало у 1449 – 1783 рр. на землях Кримського півострова, Пониззя Дніпра, Приазов'я та Прикубання.

У 1475 р. Туреччина захопила генуезькі колонії на Північному узбережжі Чорного моря. У 1478 р. Кримське ханство було вимушене визнати свій васалітет від Туреччини та стало провідником османської політики у Східній Європі. При цьому його зовнішньополітичні акції зводилися головним чином до грабіжницьких набігів, у результаті яких найбільш страждали українські землі. За підрахунками істориків, протягом V – першої половини XVIII стст. внаслідок татарсько-турецьких набігів Україна втратила близько 2 – 2,5 млн. чол. вбитими та полоненими.

Живим муром від нападів турок і татар стало українське козацтво. Спочатку його очолили урядники прикордонних зі степом земель, а згодом на захист південних земель воно стало виступати самостійно. Для своєчасного виявлення ворога і попередження про його наближення запорожці та мешканці міст і сіл заснували прикордонну службу. Вздовж русла Дніпра та по Запорізьких землях була створена мережа форпостів, які склалися з редутив, обладнувалися житлом для козаків та стайнями для коней. З форпостів почергово висилалися роз'їзди – “бекети”, які вели розвідку у заданих районах. Біля кожного форпосту або на підвищеннях

місцях козаки зводили “фігури” – піраміди з просмолених бочок, які підпалювалися і сигналізували про наближення ворога.

Зміцнівши свої сили, козацтво не тільки відбиває турецькі та татарські напади, а й само розгортає наступ на землі Османської імперії та Кримського ханства. У ході них козаки руйнували татарські та турецькі міста й фортеці, захоплювали значну здобич, визволяли бранців. Такі сухопутні походи вже на початку XVI ст. набрали значних масштабів та стали регулярними.

Рис. 2.44. Морські походи українських козаків кінця XVI – XVII стст.

Крім сухопутних, запорожці з середини XVI ст. активізували морські походи на Чорне море (рис.2.44). Для цього вони використовували чайки – невеликі судна, які мали приблизно 20 м довжиною, приводилися у рух 10-16 веслами та вітрилами. З обох кінців чайки прилаштовувалися стерна, що підвищувало маневрові якості чайок. До бортів цих суден кріпилися в’язанки очерету, що дозволяло їм добре триматися на плаву. На озброєнні кожна чайка мала 4-6 фальконетів (гармат дрібного калібру) та вміщувала близько 50-70 козаків. Кожен з них мав дві рушниці, шаблю, 5-7 фунтів пороху, свинець тощо. Під час морських походів впроваджувалася сувора

військова дисципліна. Спершу у походах брали участь по декілька десятків чайок, але вже наприкінці XVI – на початку XVII стст. козацький флот зріс до кількох сотень одиниць.

Своїми відважними походами запорожці мстили турецько-татарським загарбникам за їх розбійницькі напади на українські землі. Так, у 1606 р. вони захопили турецьку фортецю Варну, яка на той час вважалася неприступною. Одночасно козаки спалили передмістя Килії та Акермана, захопили на морі 10 турецьких галер з вантажем і практично без втрат повернулися до дому. У 1608 р. загін козаків, який висадився під Перекопом, розбив півторатисячний загін яничар, увірвалися до міста, забрали з собою всі гармати та визволили сотні полонених.

У 1614 р. 40 козацьких чайок на чолі з Петром Сагайдачним долає Чорне море штормом бере Синоп та спалює всю турецьку флотилію, яка знаходилася у гавані. Наступного року 4 тис. козаків на чолі з П.Сагайдачним на 80-ти чайках атакували Стамбул, спаливши передмістя та порт. Турецька флотилія наздогнала козаків тільки біля Очакова. Проте, діждавшись ночі, козаки напали на галери противника та спалили їх на очах гарнізону Очакова.

Навесні 1616 р. турецький султан вислав у Дніпровські гирла проти козаків 140-тисячну ескадру. Та П. Сагайдачний на 150-ти чайках провів блискучу морську операцію, вщент розбивши турок і захопивши 15 галер та 100 допоміжних суден. Далі козаки здобули Кафу – один з найбільших невільничих ринків того часу і визволили тисячі людей. Восени того ж року козацький флот захопив порт Трапезунд та знов зруйнував передмістя Стамбулу.

Тим часом міжнародне становище Речі Посполитої погіршилося. Цьому сприяла поразка польського війська у 1620 р. під Цецорою, що у Молдові.

Навесні 1621 р. 160-тисячна турецька армія при 260 гарматах та при підтримці 60-тисячного війська татар рушила на українські землі.

Через нечисленність польського війська уряд Речі Посполитої звернувся за допомогою до козаків з обіцянками щодо розширення їх привілеїв. Козацька рада відрядила на допомогу 40-тисячний загін на чолі з гетьманом П. Сагайдачним. Крім того, було вирішено активізувати воєнні дії на Чорному морі, куди відправили 10 тис. запорожців. Центральним пунктом бойових дій стала фортеця м. Хотина, де поляки організували оборону. З 1 вересня розпочалися бойові дії, які тривали цілий місяць. Турки постійно атакували козацький табір, небезпідставно вважаючи, що, розбивши козаків, вони легко впораються з поляками.

Козаки активно відповідали їм постійними вилазками, у тому числі і вночі. Турки втратили 80 тис. чол., але фортеці взяти так і не змогли. 9 жовтня було підписано перемир'я на користь Речі Посполитої. Але польський уряд так і не виконав своїх обіцянок щодо розширення козацьких привілеїв.

Розвиток воєнного мистецтва у ході національно-визвольної війни 1648–1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького

Однією з славетних сторінок в історії українського народу є Визвольна війна 1648–1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького. У цій війні український народ вів героїчну боротьбу за визволення України від феодального, релігійного, соціального і, насамперед, національного гноблення з боку польських магнатів та шляхти (рис. 2.45).

Рис. 2.45. Польські крилаті гусари середини XVII ст.

Головною рушійною силою цієї війни було українське козацтво, яке підняло на захист своєї землі широкі маси селян та міського населення.

Видатним полководцем і державним діячем, який став на чолі українського народу був гетьман Богдан Хмельницький (рис. 2.46).

Війна висунула цілу плеяду його соратників, видатних воєначальників і народних героїв – Максима Кривоноса, Данилу Нечая, Івана Богуна та багатьох інших.

Боротьба з таким сильним противником, як Польща, вимагала створення чисельних збройних сил. На Україні у стислі строки була створена потужна козацька армія, яка стала грозою для польських магнатів й шляхти. У Запорізькій Січі і у деяких українських містах було налагоджено виробництво

зброї та боєприпасів. На озброєнні українського війська в ті часи була вже своя власна польова артилерія.

Рис. 2.46. Богдан Хмельницький (1595–1657)

Основну масу українських військ становила піхота. Кавалерія, особливо на початку війни, було дуже малочисельною. Ця обставина змусила Хмельницького залучити до козацького війська кінні загони кримських татар.

Постачання військ провіантом здійснювалося в основному за рахунок конфіскації продуктів у маєтках польських магнатів і шляхти, а також за рахунок трофеїв та закупівлі продуктів у населення. У деяких випадках під час швидкого маршу Б. Хмельницький забороняв військам брати обоз.

Найбільш яскраво воєнне мистецтво українського війська проявилось у битвах при Жовтих Водах та під Корсунем (1648 р.), де вони здобули блискавичну перемогу над військом Речі Посполитої. У результаті цих перемог була звільнена більша частина території України.

Навесні 1648 р. польські пани зосередили в районі Черкас 30-тисячне військо. Зі складу цього війська було сформовано два загони, які мали придушити осередок повстання – Запорізьку Січ.

Шеститисячний загін полковника Барабаша, який складався з реєстрових козаків та німецької найманої піхоти, отримав завдання спуститися вниз Дніпром і біля фортеці Кодак об'єднатися з загоном польського війська С. Потоцького, який пересувався туди з Черкас суходолом. Після з'єднання обом загонам належало розпочати спільні дії проти Запорізької Січі. Загони були добре озброєні, мали польову артилерію та гармати на суднах. Слід за цими загонами повинні були рухатися головні сили на чолі з коронним гетьманом М. Потоцьким.

Замислом Б. Хмельницького було до підходу противника спрямувати назустріч йому свої війська та розгромити ворога частинами. Минувши фортецю Кодак, де на той час був великий польський гарнізон, 8-тисячне українське військо висунулося з Січі і розташувалося у районі Жовтих Вод – болотистих витоків річки Жовта та її притоки річки Інгулець.

У результаті цього маневру українські війська зайняли вигідне стратегічне положення відносно противника, яке дозволяло не допустити з'єднання обох польських загонів з гарнізоном Кодака і створювало сприятливі умови для розгрому противника частинами.

Польський загін С. Потоцького також підійшов до Жовтих Вод. Але, дізнавшись про те, що козаки побудували укріпленій табір, розпочав будувати польові укріплення та займати оборону. У той же час з боку Кам'яного Затону стали припливати судна полковника Барабаша. Представники Хмельницького прибули до реєстрових козаків та провели роз'яснювальну роботу щодо справжніх цілей повстання. Наслідком цього був перехід реєстрових козаків на бік українського війська та знищення ними німецьких найманців.

Протягом декількох днів, починаючи з 19 квітня, при Жовтих Водах йшли жорстокі бої. Польські війська з укріпленого табору вогнем артилерії відбивали атаки козаків, які їх оточили. Ворожий загін вирішив пробитися через кільце оточення і став відходити у північно-західному напрямку, намагаючись з'єднатися з головними силами. 6 травня 1648 р. противник досяг урочища Княжий Байрак, де козацька піхота завчасно обладнала завали та вирила рови. Як тільки польський загін вступив до Княжого Байраку, він був атакований українським військом з усіх боків і практично весь був знищений.

У битві під Жовтими Водами українські війська з успіхом виконали досить складний тактичний маневр – охоплення противника з флангів і вихід у його тил. Це дозволило їм отримати блискавичну перемогу над поляками (рис. 2.47).

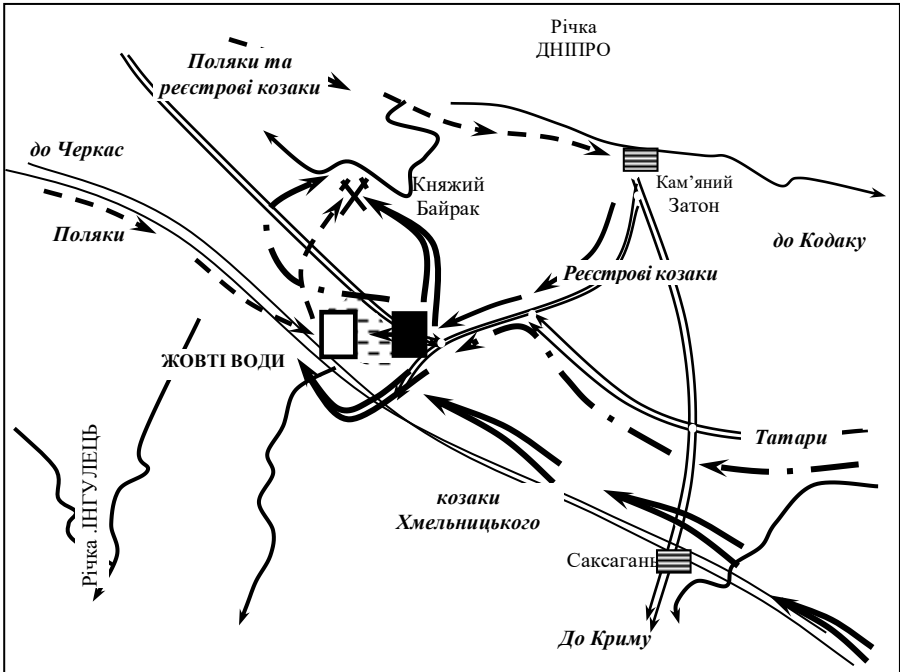

Рис.2.47. Битва при Жовтих Водах 19 квітня – 6 травня 1648 р.

Після перемоги біля Жовтих Вод українське військо здійснило стрімкий марш до Корсуня, де були зосереджені головні сили польсько-шляхетської армії.

Противник займав сильну позицію, яка була зручною для оборонного бою. Оцінивши обстановку, Б. Хмельницький вирішив примусити противника залишити цю позицію, а потім атакувати його.

Демонстративними маневрами та дезінформацією Б. Хмельницький робив вигляд, що атака буде здійснюватися з фронту і українське військо має велику чисельну перевагу. Одночасно Хмельницький наказав 6-тисячному загону М.Кривоноса вийти на шляху ймовірного відходу польського війська і влаштувати засідку у Крутій Балці – у 15 кілометрах на північний захід від Корсуня.

Противник, який був уведений в оману відносно сил і намірів українського війська, вирішив відступити без бою. Поляки повели свої загоны у напрямку Богуслава. Біля Крутої Балки вони були атаковані з фронту засадним загonom, а з тилу головними силами Б. Хмельницького. Таким чином противник був оточений і повністю розгромлений (рис. 2.48).

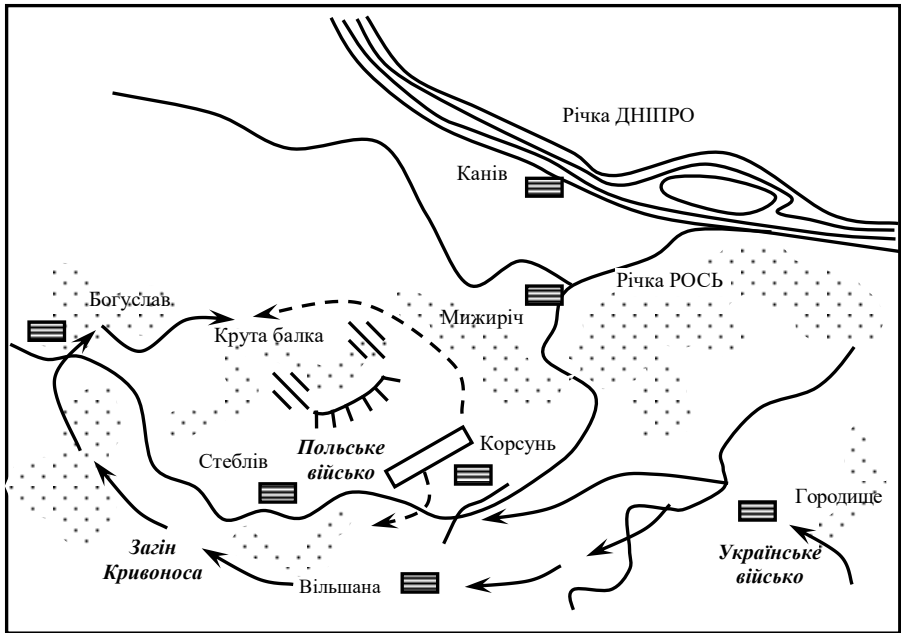

Рис. 2.48. Битва під Корсунем 17 травня 1648 р.

У результаті Національно-визвольної війни 1648–1654 рр. українському народові на деякий час вдалося побудувати свою незалежну державу.

У цілому в ході визвольної війни Б. Хмельницький зарекомендував себе як видатний майстер стратегії і тактики. Він вільно орієнтувався в міжнародній обстановці, вмів приваблювати союзників та уникати боротьби на декількох фронтах. Саме цим пояснюються його стосунки з кримськими татарами, адже вони могли б діяти і на користь Польщі. Головну стратегічну мету Б. Хмельницький бачив у знищенні противника, тому завжди прагнув до вирішальної битви.

У тактиці ведення бойових дій Б. Хмельницький використовував різноманітні засоби, що базувались, з одного боку, на традиційних козацьких звичаях, з іншого – на здобутках європейського воєнного мистецтва.

Таким чином, найважливішим результатом розвитку засобів збройної боротьби в епоху середньовіччя був перехід від холодної зброї до вогнепальної. Це стало вирішальним фактором, який визначив способи ведення бойових дій і організації армій.

З усіх складових воєнного мистецтва найбільших змін зазнала тактика. Практично в усіх арміях здійснився перехід до лінійного шиккування військ, при якому забезпечувалося максимальне використання вогнепальної зброї.

В організації збройних сил відбувся перехід від ополчення до постійних армій. В усіх арміях з'явився новий рід військ – артилерія і новий вид забезпечення військ – інженерне.

Військове мистецтво розвивалося і на території Східної Європи. Найбільш повчальними прикладами у цій сфері є війни Київської Русі та українського козацтва.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Які головні риси властиві воєнній організації більшості європейських держав за доби раннього середньовіччя?
2. Чим визначається стратегія і тактика ведення бойових дій в Європі за доби раннього середньовіччя?
3. Які зміни у складі військ відбуваються з початком доби розвинутого середньовіччя і чим вони обумовлені?
4. Охарактеризуйте армію Візантійської імперії. Визначте, які фактори впливали на її озброєння, бойові порядки та способи комплектування.
5. Визначте бойові порядки і тактику рицарського війська.
6. Яку організаційну структуру мали збройні сили Давньоруської держави?
7. Охарактеризуйте стратегію давньоруського князя Святослава.
8. Як змінюється стратегія боротьби зі степовими кочовиками в Київській Русі і чим це було обумовлено?
9. Чим пояснюються зміни у засобах комплектування збройних сил у пізньому середньовіччі?
10. Охарактеризуйте розвиток бойових порядків європейських армій з появою та розповсюдженням вогнепальної зброї.
11. Які риси властиві стратегії та тактиці ведення бойових дій в епоху пізнього середньовіччя?
12. Охарактеризуйте тенденції розвитку воєнного мистецтва у країнах Східної Європи часів формування централізованих держав.
13. Чим відрізнялися організаційні структури реєстрового та запорозького козацтва?
14. Які характерні риси були притаманні стратегії Б. Хмельницького?
15. Які бойові порядки українські козаки використовували у обороні?

Розділ 3

РОЗВИТОК ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА У ВІЙНАХ НОВОГО ЧАСУ

Історія нового часу характеризується складанням та розвитком капіталістичного способу виробництва. У вітчизняній історичній науці Англійську буржуазну революцію середини XVII ст. прийнято вважати умовним рубежем між історією Середніх віків та історією Нового часу.

Історія Нового часу поділяється на два періоди. Перший період починається Англійською буржуазною революцією середини XVII ст. і триває до початку Франко-прусської війни 1870 – 1871 рр. Цей період характеризується пануванням мануфактурного, або домонополістичного капіталізму. Другий період починається 1871 р. і триває до 1918 р. – до кінця першої світової війни. В історичній науці він отримав назву періоду монополістичного капіталізму, або періоду імперіалізму. Іноді в сучасній воєнно-історичній науці його називають індустріальним періодом.

Буремне, але нерівномірне зростання капіталістичних відносин у різних країнах приводило до виникнення гострих протиріч між ними, які нерідко ставали причинами війн та конфліктів різної інтенсивності. Усе це служило причиною докорінних перетворень, які стосувалися будівництва збройних сил і способів ведення війни.

3.1. Характеристика збройних сил мануфактурного періоду

Армії держав Західної Європи комплектувалися у XVII–XVIII стст. шляхом найму та рекрутування солдат. Однією з перших до нових засобів формування збройних сил перейшла Швеція, де вже з часів короля Густава I (1523 – 1550 рр.) практикувались обмежені рекрутські набори з мешканців різних провінцій країни.

Офіцерські посади займали тільки представники правлячих станів, головним чином дворяни. Росія у XVII ст. перетворилася у феодально-абсолютистську державу та розпочала будувати регулярну армію та флот. На початку XVIII ст. у Російській імперії встановилася рекрутська система комплектування.

Перемога капіталістичних відносин привела до ліквідації найманої і рекрутської систем комплектування та встановлення загальної військової повинності. Вперше система загальної військової повинності була встановлена революційним урядом Франції у ході Великої французької буржуазної революції 1789 – 1794 рр. Згідно з цією системою всі здорові

чоловіки віком від 20 – 21 років ставали військовозобов'язаними. Призвані до армії служили 5 – 7 років, а після цього звільнювалися у запас. Таким чином, військову підготовку отримувало більшість військовозобов'язаних, і країна була спроможна накопичувати резерви.

Наприкінці XVII – на початку XVIII стст. організація європейських армій набуває чіткої структури. Це значно полегшило керування військами як під час бойових дій, так і у повсякденному житті.

У XVIII – середині XIX стст. армії були озброєні гладкоствольними рушницями, пістолетами та артилерійськими гарматами. Практично вогонь з рушниць був ефективним на дистанціях 50 – 80 м. На початку XVIII ст. рушниці були оснащені штиками, що привело до поєднання можливостей вогнепальної та холодної зброї. Гармати полкової і польової артилерії вели вогонь ядрами на відстані до 2 км, а картечю – до 200 м. У першій половині XIX ст. з'являються нарізні казнозарядні гвинтівки, у яких застосовувалися паперові гільзи.

Бойові можливості вогнепальної зброї різко зросли у другій половині XIX ст., коли машинна індустрія дозволила здійснити масовий випуск нарізних гвинтівок, револьверів та артилерійських гармат, які заряджалися з казенної частини.

У ході Громадянської війни в США (1861 – 1865 рр.) були вперше застосовані патрони з металевими гільзами та перші магазинні гвинтівки. Вогнепальна зброя стала доволі легкою, далекобійною та швидкострільною. За швидкострільністю, дальністю та влучністю вогню гвинтівка у 10 разів перевищувала гладкоствольну рушницю.

У артилерії ядро замінили конічним снарядом, що різко підвищило ефективність вогню. Замість важких чавунних гладкоствольних гармат та гаубиць з'явилися полегшені нарізні гармати з металевими лафетами, клиновими та гвинтовими затворами. Дальність стрільби цих гармат досягла 5 – 6 км.

Великого значення у вдосконаленні вогнепальної зброї набув винахід наприкінці XIX ст. бездимного пороху. У цей же час на озброєнні армій усіх країн були прийняті магазинні гвинтівки, які мали скорострільність 10 – 12 пострілів за хвилину. Бойові можливості ручної вогнепальної зброї зросли приблизно у 10 разів, а в артилерії – у 3 – 4 рази.

Велике значення для розвитку засобів збройної боротьби мав винахід парового двигуна (друга половина XVIII ст.), двигуна внутрішнього згорання (друга половина XIX ст.) та створення на їх основі паровоза, пароплаву, трактора та автомобіля. Значну роль відіграв розвиток таких нових засобів зв'язку, як телеграф (перша половина XIX ст.), геліограф та телефон (друга половина XIX ст.).

У XVII – другій половині XVIII стст. у більшості європейських країн була прийнята так звана п'ятиперехідна система постачання харчами. За цією системою війська повинні були мати при собі запас харчів на 5 діб. Тому вони не могли віддалятися від своїх магазинів далі ніж на 5 переходів. Тільки після перебазування магазинів та поповнення припасів з них війська могли продовжувати рух. У деяких арміях широко застосовувалися реквізиції – насильницьке вилучення харчів та фуражу у населення.

Проте потреби масових армій у матеріальному забезпеченні постійно зростали. Реквізиції та запаси магазинів уже не могли їх задовольнити. Органи тилу ще до початку воєнних дій зобов'язані були готувати мобілізаційні запаси зброї, боєприпасів, предметів спорядження, провіанту. Під час мобілізаційного розгортання та у ході війни постачання армії стало здійснюватися залізницею.

Управління військами як у мирний час, так і у ході війни характеризувалося жорсткою централізацією. У мирний час загальне керівництво армією здійснювалося монархом через військове міністерство, а у період воєнних дій – через придворну військову раду, особисто або через призначеного ним головнокомандувача. *З середини XVIII ст. для управління військами на театрі воєнних дій при головнокомандувачі стали створюватися штаби (квартирмейстерства).*

З збільшенням чисельності армії та розмахом воєнних дій керування армією значно ускладнилося. Головнокомандувач отримав велику свободу дій у виборі конкретних способів досягнення поставленої політико-стратегічної мети. Усі накази та розпорядження віддавалися через штаби, які стали створюватися не тільки при головнокомандувачі, але й при командувачах арміями, а наприкінці XIX ст. – при командирах з'єднань та частин.

У другій половині XIX ст. в усіх країнах Європи створюються генеральні штаби, основні функції яких полягали: у розробці стратегічних планів, організації розвідки, плануванні та забезпеченні заходів щодо мобілізаційного та стратегічного розгортання, підготовці резервів.

3.2. Воєнне мистецтво у війнах мануфактурного періоду нового часу

3.2.1. Характерні риси воєнного мистецтва XVIII ст.

Зародження масових постійних армій, вдосконалення організаційно-штатних структур та системи підготовки військ, винаходи нових видів озброєння вплинули на характер воєнних дій та на воєнне мистецтво. Поступово збройна боротьба набула широкого розмаху.

У період формування капіталістичних відносин аж до Великої Французької буржуазної революції війни ще не мали рішучого характеру і, як правило, були затяжними. Уряди та полководці багатьох європейських країн зазвичай берегли найману армію та ухилялися від генеральних битв. Основною метою війни вони ставили не розгром та знищення армії противника, а захоплення його території. Така форма ведення війни, не зважаючи на її пасивний характер, отримала назву “маневрової стратегії”. ***Сутність маневрової стратегії зводилася до того, що полководці намагалися маневруванням своєї армії загрожувати комунікаціям та магазинам противника і тим самим примусити його залишити територію, на якій велися воєнні дії.***

У XVIII ст. нерідкими були війни, коли цілі кампанії проходили без битв. Щоб втримати територію, в вузлах комунікацій та на інших ключових позиціях будувалися фортеці, в яких створювалися основні запаси озброєння, боєприпасів, провіанту та фуражу, та сильні гарнізони для їх охорони та оборони.

Уміння будувати фортеці та вести боротьбу за їх утримання або оволодіння складало невід’ємну частину військового мистецтва. У фортецях розташовувалися рівномірно вздовж усього кордону основні сили армії тієї чи іншої держави. Таке розташування військ отримало назву “кордонного”. ***Стратегія, яка передбачала рівномірне розташування сил уздовж кордонів або у районах бойових дій з метою пасивного утримання території або поступового витискання противника, мала назву кордонної.***

З кордонною стратегією та стратегією маневрування пов’язана лінійна тактика, яка панувала практично у всіх європейських країнах до кінця XVIII ст. Широке застосування лінійної тактики було обумовлено якістю особового складу та тактико-технічними характеристиками зброї тієї епохи.

Щоб одночасно ввести в дію найбільшу кількість рушниць, армії шикувалися для битви на рівній місцевості у 2 – 3 вузькі, витягнуті вздовж фронту лінії, кожна з яких складалася з 3 – 4 шеренг. Дистанція між лініями становила 50 – 200 кроків. Стрільба велася залпами: шеренгами, взводами та всією лінією. Бойовий порядок включав в себе усі три види військ: піхоту, кінноту та артилерію. У центрі бойового порядку розташовувалася піхота, на флангах поескадронно шикувалася кіннота. Гармати полкової артилерії займали позиції у лініях піхоти. Польова артилерія розташовувалася на флангах, на природних або штучних підвищеннях.

Прикладом одного з перших застосувань лінійної тактики є битва при Брейтенфельді. У вересні 1631 р. біля селища Брейтенфельд неподалік від міста Лейпциг зішлись шведсько-саксонська армія на чолі з королем Густавом II Адольфом та імперські війська генералісімуса графа Тіллі. Сили противників були майже рівними, по 32 – 34 тис. осіб з кожного боку.

Шведська армія складалася зі шведських полків рекрутів та найманців, мала 117 гармат польової артилерії. В імперських військах переважали іспанські наймані бригади та було 28 важких облогових гармат (рис. 3.1).

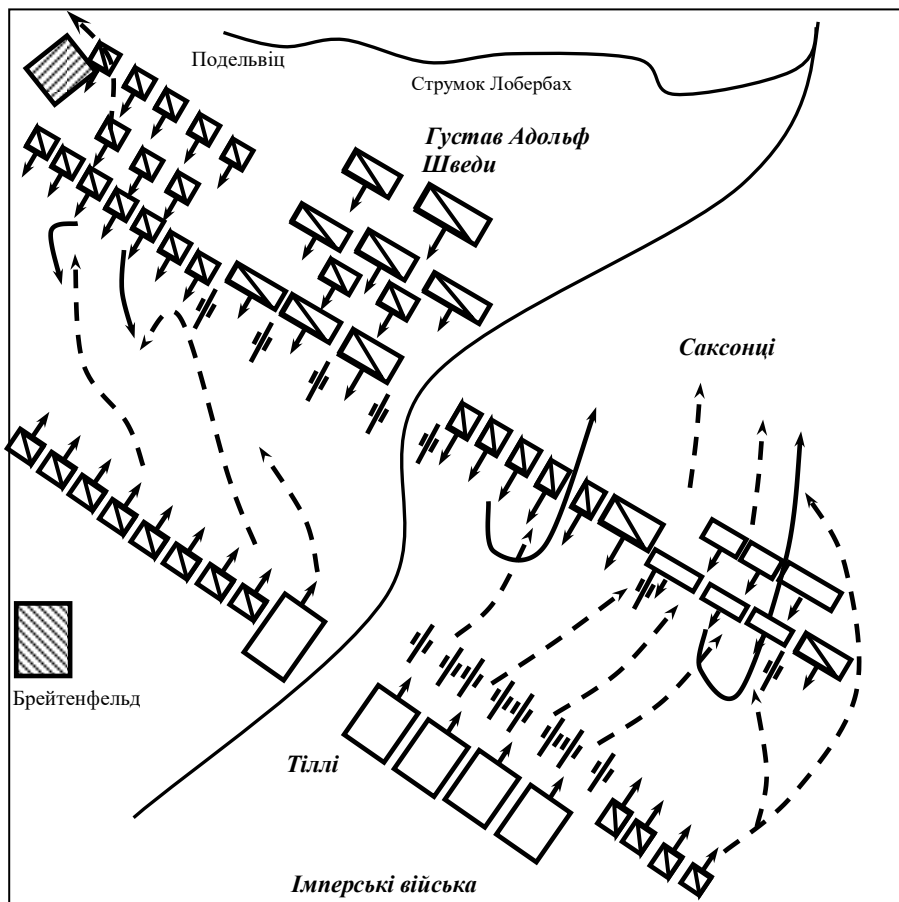

Рис. 3.1. Битва при Брейтенфельді (1631 р.)

Тілі зайняв позицію на невисоких пагорбах, розмістивши в центрі піхоту, що вишикувалась іспанським бойовим порядком, на флангах – підрозділи важкої кінноти. Артилерія була зосереджена в центрі.

Густав II розосередив армію по фронту на три частини: центр; праве крило; ліве крило. Кожна з них мала дві лінії мушкетерів та пікінерів,

глибиною в три шеренги кожна. Третю лінію складав піхотний та кінний резерв. Кіннота зайняла позиції по флангах, артилерія була зосереджена в центрі першої лінії.

Битва розпочалася бойовими діями на флангах. На своєму лівому фланзі саксонські загони в ході наступу зазнали великих втрат і відійшли, але й атаки імперських військ на правому фланзі були зірвані щільним вогнем шведських мушкетерів. Зважаючи на те, що фронт шведів виявився вужчим за імперський, Тіллі наказав кінноті охопити його з обох боків, а головний удар піхоти спрямував у центр позиції.

Щільні терції іспанців з відстані в 300 м були розстріляні шведською польовою артилерією, в той же час Густав II з резервною кавалерією здійснив обхідний маневр і завдав раптового удару з тилу. Центр імперського бойового порядку був розгромлений, флангові угруповання кінноти залишили поле бою і Тіллі з залишками піхоти поспіхом відступив, кинувши всю артилерію.

По іншому розгортались події в битві біля українського міста Полтави під час Північної війни 1700 – 1721 рр. між Росією та Швецією за оволодіння Прибалтикою. У квітні 1709 р. Карл XII почав тримісячну безрезультатну облогу міста Полтави. Під Полтаву підійшли російські війська на чолі з Петром I. На момент зіткнення Карл XII мав 36-тисячне шведське військо та 10-тисячний загін гетьмана Мазепи, тоді як у Петра I була 42-тисячна армія та угруповання українських козаків нового гетьмана України Скоропадського, яке перекирвало шлях можливого відступу шведів в західному напрямку.

Залишивши під Полтавою облоговий корпус, Карл XII рушив назустріч Петру I з 30 тис. війська при лише 4 гарматах, оскільки вимушений був залишити в таборі майже всю артилерію через відсутність боєприпасів. Натомість в розпорядженні Петра I було 72 гармати.

Місце битви являло собою відносно вузьке дефіле між двома лісовими масивами. Петро I наказав побудувати на березі річки Ворскли укріплений табір, а між лісами – польові укріплення – редути, шість з яких були розміщені поперек можливого напрямку просування шведів, чотири – вдовж. Редути оборонялись одним піхотним полком, по одній роті на кожному редуті. Кіннота частково прикривала редути з тилу, частково була зосереджена біля табору.

Уніч на 27 червня 1709 р. шведи почали наступ. Зустрівши вогонь з редутів, вони вимушені були розгорнути бойові порядки і атакувати лише один полк. Права колона шведів під вогнем повздовжніх та поперечних редутів відійшла вбік, де була атакована і розбита угрупованням з п'яти драгунських полків та п'яти піхотних батальйонів росіян.

Зображення представників російських піхотинців та драгуна російської армії початку XVIII ст. розміщені на рис. 3.2, 3.3.

Рис. 3.2. Російські піхотинці початку XVIII ст.

Рис. 3.3. Російський драгун початку XVIII ст.

Разом з полтавським гарнізоном, що здійснив вилазку, генералу О. Меншикову вдалося захопити шведський табір. Між тим, шведська кіннота потіснила російську, а піхота, подолавши опір, захопила редути, але опинилась під фланговим вогнем з російського табору. З метою перегруповання, Карл XII відтягнув свої війська до лісу. Побоюючись, що шведи ухлянуть від битви, Петро I вивів війська з табору в поле. Центр бойового порядку зайняли дві лінії піхотних батальйонів, глибиною в чотири шеренги кожна. Тактичний резерв склав гарнізон табору. Фланги були прикриті полками кінноти.

Шведи здійснили аналогічне шиккування, але через втрати, яких вони зазнали на початку бою, їх друга лінія виявилась послабленою. Після обміну декількома залпами почалось фронтальне зближення армій. З відстані в 60 м противники перейшли до рукопашного бою. Водночас, російська кіннота потіснила шведську і почала флангове охоплення. Не стримавши удару, шведи, незважаючи на всі зусилля короля відновити порядок, почали відступ, що згодом перетворився на втечу (рис. 3.4).

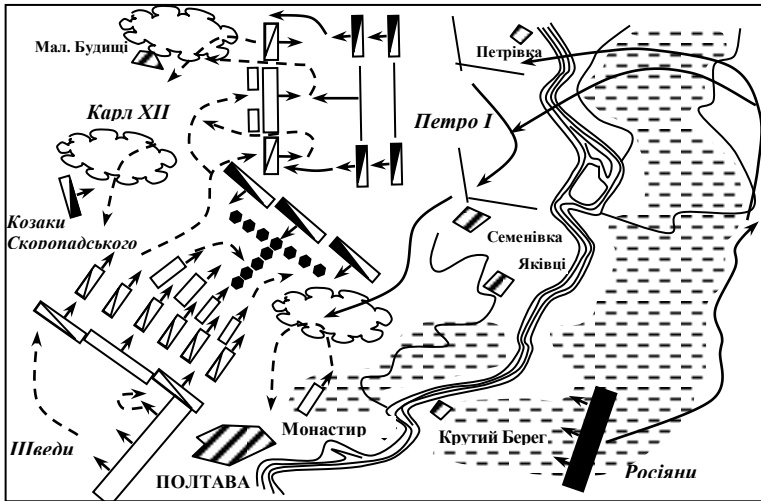

Рис.3.4. Полтавська битва 27 червня 1709 р.

Для відбиття атаки кінноти противника піхотні частини російської армії шикувалися в бойовий порядок у формі великого квадрата – дивізійного каре по 75 чотирьохшереножних рядів з кожного боку. Артилерія та гренадерські підрозділи розміщувалися у кутах каре, а кіннота знаходилася у середині бойового порядку. Із зав'язуванням бою піхота та артилерія вогнем відбивала атаку противника, наносила йому втрат, а потім з-за піхоти висувалася кавалерія (рис. 3.5).

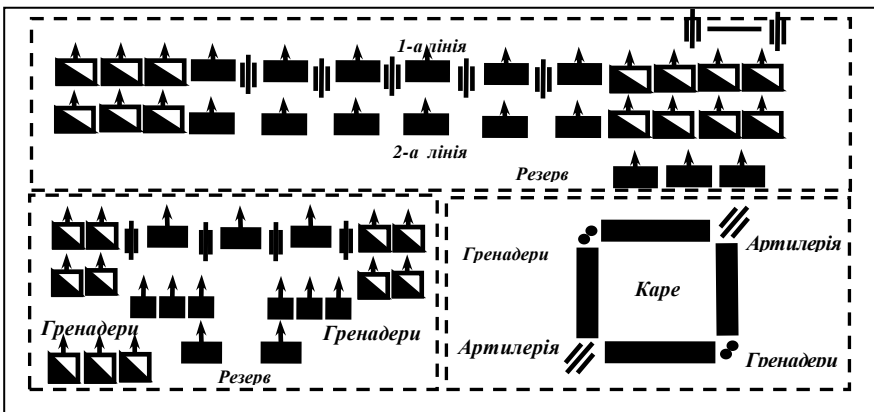

Рис. 3.5. Бойові порядки російської регулярної армії на початку XVIII ст.

Слабкими місцями лінійного бойового порядку були фланги. Бойова лінія піхоти могла вести тільки фронтальний вогонь та не могла протистояти удару з флангу. Цю особливість лінійного бойового порядку урахував та вміло застосовував пруський король Фрідріх II, який застосував у ряді битв так звану косу атаку, тобто не атаку паралельним фронтом, а під гострим кутом до лінії противника, у фланг до неї (рис. 3.6, 3.7).]

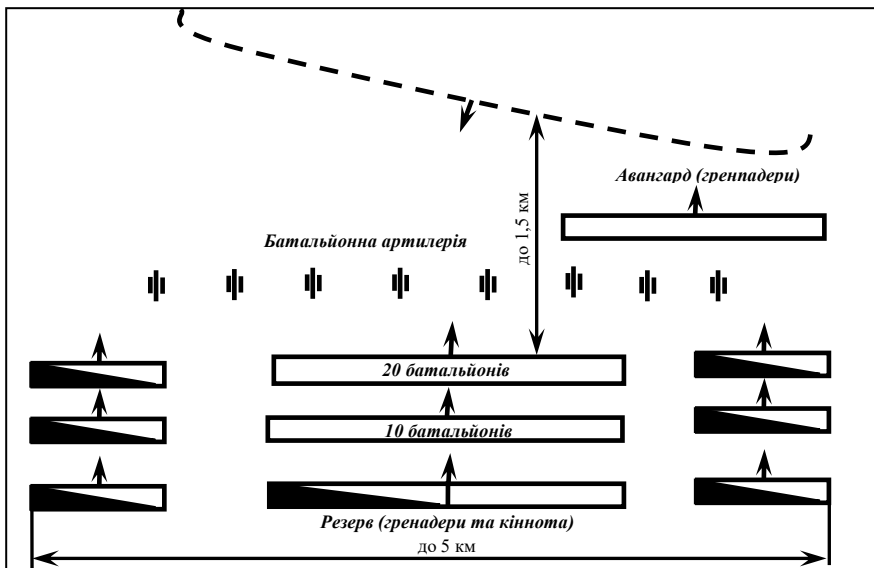

Рис. 3.6. Лінійний бойовий порядок пруських військ „коса атака” (XVIII ст.)

Рис. 3.7. „Коса атака” пруського авангарду (XVIII ст.)

Елементи нової тактики стали з'являтися у війні американського народу за незалежність 1775 – 1783 рр. проти колоніальних англійських військ. Лнійній тактиці англійців американські патріоти протиставили тактику розсипного строю. Рухомі загони повстанців, використовуючи ліси як укриття місцевості, раптово нападали на противника і вогнем рушниць вони скоували дії англійських військ, які були розгорнуті у лінії.

Нове у розвиток тактики привніс і російський полководець Олександр Васильович Суворов (рис. 3.8).

Рис. 3.8. О.В.Суворов (1730 – 1800)

У війнах проти Туреччини він відмовився від громіздких дивізійних каре та став широко застосовувати полкові, батальйонні та навіть ротні каре, які за рівнем рухомості та ударної сили стали наближатися до бойового порядку батальйонних колон. Яскравим прикладом застосування О. Суворовим нової тактики служить битва на річці Римнік 22 вересня 1789 р., яка відбулася під час Російсько-турецької війни 1787–1791 рр. У цій битві 25-тисячний загін російської армії переміг 100-тисячну турецьку армію, застосувавши нову ударну тактику. Бойовий порядок російських військ являв собою дві лінії батальйонних каре, які шикувалися у шаховому порядку. За піхотним строєм розташовувалася кіннота, яка при штурмі турецьких

укріплень займала проміжки між піхотними каре. Крім того О. Суворов мав ще й резервні каре, які він поступово вводив у бій.

Одним з перших О. Суворов запропонував денні штурми фортець, на відміну від багатоденних облог, які панували на той час. Так 11 грудня 1790 р. у ході Російсько-турецької війни (1787–1791 рр.) під його керівництвом був здійснений штурм турецької фортеці Ізмаїл, яка, після нетривалої артилерійської підготовки, була захоплена штурмом одночасно декількома колонами при вогневій підтримці флоту. У ході підготовки до штурму російські війська пройшли підготовку на спеціально обладнаному інженерному містечку, яке повторювало рови, вали та стіни Ізмаїльської фортеці – на той час неприступної (рис. 3.9).

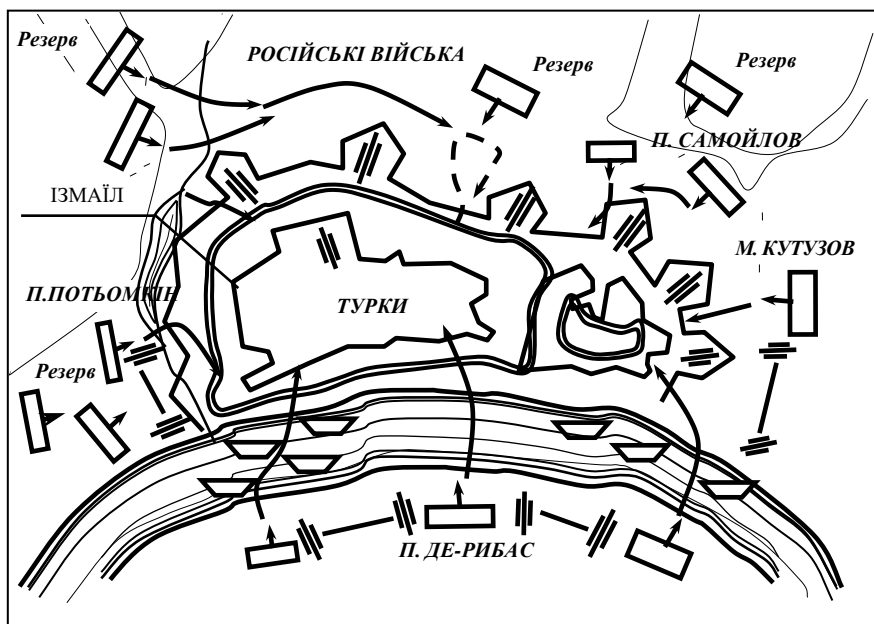

Рис. 3.9. Штурм Ізмаїла (11 грудня 1790 р.)

Штурм здійснювався п'ятьма колонами, причому дві з них здійснювали форсування Дунаю. Добре організовані були і вуличні бої в місті. У ході них з великим успіхом використовувалася легка артилерія та кіннота (рис. 3.10).

Рис.3.10. Гусар Ахтирського полку кінця XVIII ст.

3.2.2. Розвиток воєнного мистецтва у наполеонівських війнах 1799 – 1815 рр.

Докорінні зміни у стратегії та тактиці західноєвропейських армій пов'язані з боротьбою армії революційного народу Франції проти зовнішніх посягань на завоювання Французької буржуазної революції. Рішучістю політичних цілей війни, яку вела Франція, була обумовлена й рішучість та запеклість збройної боротьби. Для досягнення мети війська зосереджувалися на головних напрямках великими угрупованнями. Вирішальним видом бойових дій стає наступ.

Нові принципи військового мистецтва французька армія застосувала у битві при Жемаппе у 1792 р. проти австрійських військ. Французи, зосередивши потужні сили на вибраному напрямку, у колонах та розсипному строю атакували австрійські війська, які ще шикувалися у лінійному порядку. Колони шикувалися нерівномірно за фронтом. На вибраному для атаки напрямку зосереджували стільки колон, скільки для цієї мети виділяли батальйонів. Батальйонні колони розташовували так, щоб у ході атаки вони могли підтримувати одна одну, нарощуючи силу попереднього удару. Значно зросла глибина бойового шиккування військ.

Значна заслуга у розвитку воєнного мистецтва належить великому французькому полководцю імператору Наполеону Бонапарту (рис.3.11).

Рис. 3.11. Наполеон Бонапарт (1769 – 1821)

Стратегія Наполеона була спрямована на знищення живої сили противника у генеральній битві. Знищивши армію противника у одній або декількох генеральних битвах, він захоплював його столицю та диктував йому свої умови.

Однією з характерних рис наполеонівської стратегії було створення переваги сил на вирішальному напрямку. Французький полководець вміло визначав вирішальний напрямок і зосереджував на ньому переважаючі за чисельністю війська.

Воюючи з коаліцією держав, дії яких не відзначалися рішучістю, Наполеон, використовуючі розосередженість їх військ, завдавав їм поразки одна за одною. Французька армія, яка переважала у силах, швидко маневруючи, з'являлася на обраному напрямку та, здобувши перемогу, пересувалася далі.

Одним з основних принципів, яких дотримувався Наполеон, полягав у виході всіма силами або їх частиною у фланг або тил противника з метою захоплення його комунікацій та у примушенні його прийняти битву у не вигідних умовах.

Тактика французьких наполеонівських військ знаходилася у залежності від стратегії, яка була розрахована на розгром противника у генеральній битві. Рішучістю стратегії визначалася й рішучість тактики.

Піхота шикувалася батальйонними колонами, розсипним стросом та розгорнутим стросом у 2 – 3 шеренги (рис. 3.12).

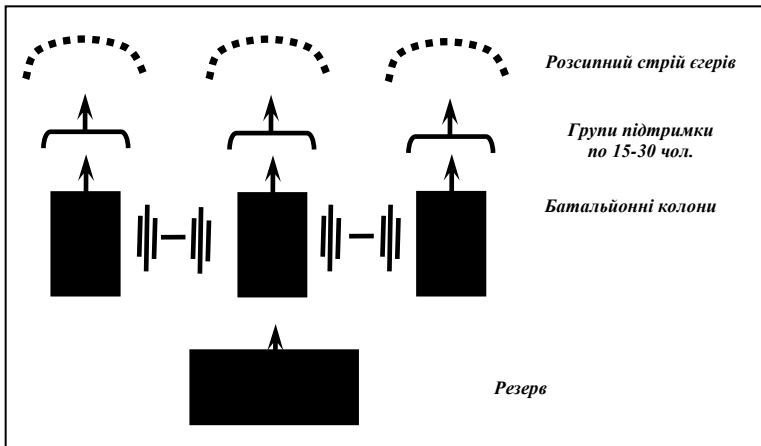

Рис. 3.12. Бойовий порядок батальйонних колон у поєднанні з розсипним стросом кінця XVIII – першої половини XIX стст.

Кавалерія шикувалася розгорнутими лініями та колонами. Артилерія розташовувалася на вигідних позиціях попереду, у проміжках першої лінії піхоти та кавалерії та в особливо важливих пунктах з метою обстрілу противника зосередженим вогнем.

У ході наполеонівських війн за період з 1799 по 1812 рр. були захоплені величезні території Західної, Центральної, Південної та частини Східної Європи. Проте ряд завдань Наполеону вирішити все ж вирішити не вдалося. Так, безуспішно виявилася Єгипетська експедиція (1799 – 1801 рр.), а повний розгром англійцями французького флоту біля мису Трафальгар (1805 р.) поховав наміри Наполеона захопити Британські острови.

У 1812 р. Наполеон намагається здійснити наміри щодо захоплення Російської імперії. Він ретельно готується до походу в Росію. Для вторгнення на її територію була створена “Велика армія”, яка налічувала 608 тис. чол., у тому числі 492 тис. чол. піхоти, 96 тис. чол. кінноти, 20 тис. чол. обложного парку та інженерних військ. Артилерія нараховувала 1372 гармати, у тому числі – 130 облогових. Уся армія складалася з гвардійського, 12 піхотних та 4 кавалерійських корпусів, які мали великий бойовий досвід та добре матеріальне забезпечення. Негативною стороною слід назвати велику національну різноманітність – у її складі були військовослужбовці італійських, австрійських, пруських, польських, голландських та інших частин.

Зображення французьких військовослужбовців розміщено на рис. 3.13.

Рис. 3.13. Військовослужбовці французької гвардії початку XIX стст.

У червні 1812 р. французькі війська вторглися в Росію. Намагаючись нав'язати росіянам генеральну битву Наполеон просувався у глиб її території, але російські полководці навмисно ухилялися від неї.

У серпні місяці 1812 р. головнокомандувачем російської армії був призначений М. Кутузов – видатний російський полководець (рис. 3.14).

Рис. 3.14. М.І. Кутузов (1745 – 1813)

У ході війни М. Кутузов застосував оригінальну форму стратегічної оборони, включивши до неї генеральну битву з оборонною метою та марш-маневр з метою підготовки до контрнаступу і створення вигідних умов для наступної боротьби з ворогом. Він застосував також і нову форму здійснення контрнаступу у вигляді поєднання маневру, авангардних боїв та паралельного переслідування у взаємодії з партизанськими та рухомими армійськими загонами.

За своїм характером озброєння російської армії практично не відрізнялося від аналогічного озброєння французької армії (3.15, 3.16).

Рис. 3.15. Російській кірасир початку XIX стст.

Рис. 3.16. Російські гренадери початку XIX стст.

Російська армія у війні проти французьких загарбників використовувала найрішучіші форми бою, які базувалися на тактиці колон та розсипного строю. В обороні війська шикувалися так само, як і у наступі, але з тією різницею, що основою бойового порядку у цьому випадку були артилерійські вогневі позиції. Вони розташовувалися на командних висотах, у вузлах комунікацій, на галявинах лісу.

Генеральна битва між французькою та російською арміями відбулася 26 серпня 1812 р. біля населеного пункту Бородіно. На цю битву М. Кутузов був готовий тільки тоді, коли співвідношення сил та засобів стало приблизно рівним (російська армія – 120 тис. чол. при 640 гарматах, французи – 135 тис. чол. при 587 гарматах) та російська армія зайняла та встигла обладнати зручну позицію. У ході запеклої битви, яка продовжувалася 12 годин,

сторони понесли великі втрати. Так, Наполеон втратив у Бородінській битві 58 тис. чол., або 40 відсотків свого особового складу. Втрати російських військ склали 44 тис. чол., або 34 – 35 відсотків свого складу (рис. 3.17).

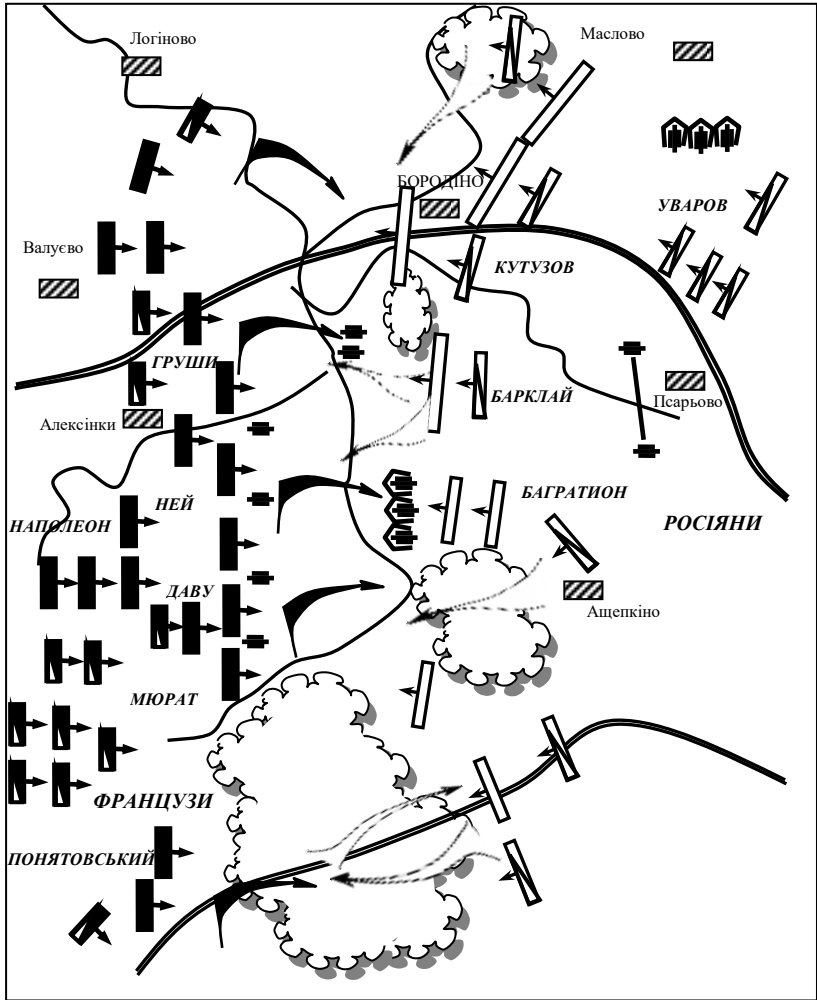

Рис. 3.17. Бородінська битва (26 серпня 1812 р.)

Сучасна воєнно-історична наука вважає, що у Бородінській битві перемога всеж-таки була на боці Наполеона. Він залишився господарем на

полі битви. Але, вигравши цю битву у тактичному відношенні, він програв її у стратегічному. Ця битва знаменувала собою початок близької та остаточної катастрофи французької армії.

Російська армія здійснила фланговий марш-маневр до населеного пункту Тарутине та розташувалася на південь від Москви. Така позиція не давала можливості французам поповнювати запаси фуражу та провіанту у південних російських районах. Холодна зима, голод, постійні напади партизан та рейдові дії російських гусарських підрозділів у тилу деморалізували французьке військо і змусили Наполеона прийняти рішення на відхід з території Російської імперії. Війна 1812 р. завершилася повною перемогою російських військ.

Завершальною битвою наполеонівських війн вважають битву при Ватерлоо, яка відбулася 18 червня 1815 р. Як і попередні битви вона завершилася повним розгромом Наполеона та ознаменувала кінець його імперії.

Наполеонівські війни докорінно змінили погляди полководців та військових теоретиків на ведення війни та бою. Вони поклали край кордонній стратегії та лінійній тактиці, які панували протягом попереднього століття.

3.2.3. Розвиток воєнного мистецтва у війнах другої половини XIX ст.

Суттєвий вплив на розвиток воєнного мистецтва мав досвід Кримської війни 1853 – 1856 рр. між Англією, Францією та Туреччиною, з одного боку, та Росією – з іншого. У цій війні чітко проявилось те, що старі стратегічні принципи уже не відповідають новим умовам та засобам збройної боротьби, підтвердилося велике значення для ведення воєнних дій залізничного транспорту, парового флоту, телеграфу.

Виникнення нових зразків озброєння та зв'язку вже у ході цієї війни змінило тактику сухопутного та морського бою. Досвід показав, що піхота, яка шикувалася у батальйонні колони, не може діяти у зоні щільного вогню нарізної зброї противника, дальність якої досягала 800 м, тобто у 2 – 3 рази перевищувала дальність стрільби гладкоствольних рушниць. Батальйонна колона була зручною мішенню для противника та несла великі втрати.

Так, у битві біля річки Альма 20 вересня 1854 р. під вогнем англо-французької піхоти, яка була озброєна нарізними гвинтівками, колони російських військ стихійно розсипалися і солдати намагалися просуватися до позицій противника цепом (рис. 3.18). Таким чином стихійно зароджувалися елементи нової тактики – тактики стрілецьких цепів.

Рис. 3.18. Битва біля річки Альма 20 вересня 1854 р.

У ході франко-прусської (1870 – 1871 рр.) та русько-турецької (1877–1878 рр.) війн остаточно сформувалася тактика стрілецьких цепів, які стали основою бойового порядку атакуючих частин та підрозділів. У поєднанні з цепами діяли в бою і ротні колони, але поза зоною дійсного вогню рушниць.

Розвитку тактики стрілецьких цепів сприяло виникнення першої напівавтоматичної зброї – мітральези (рис. 3.19).

Рис.3.19. Мітральеза – праобраз кулеметів

Франко-прусська війна також знаменувала зародження нової галузі воєнного мистецтва – оперативного мистецтва. Саме у цій війні

генеральний штаб Пруссії під командуванням Х. Мольтке (рис.3.20) став вперше планувати та здійснювати керування військовими операціями.

Рис.3.20. Мольтке (Старший) Хельмут Карл Бернхард (1800 – 1891)

Уже у 80-х роках XIX ст. бойовими статутами практично всіх європейських армій законодавчо була затверджена нова тактика (рис. 3.21).

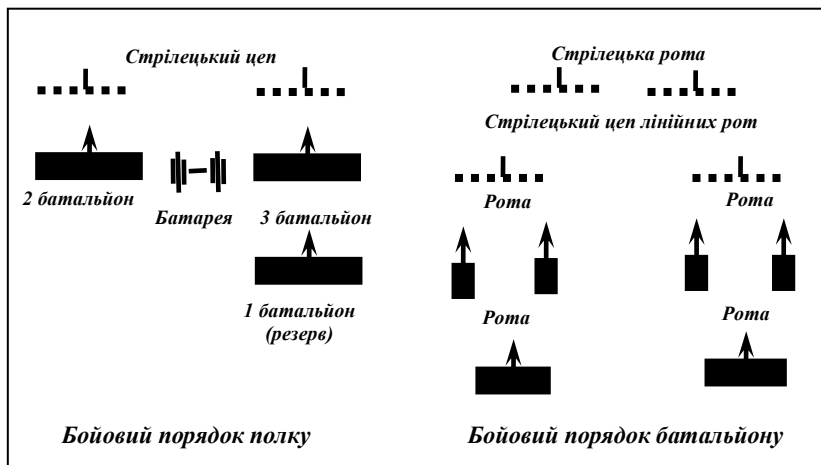

Рис. 3.21. Бойові порядки російської армії після військових реформ 2-ї половини XIX ст.

Таким чином, вдосконалення капіталістичного ладу обумовило зміни умов ведення збройної боротьби та сприяло подальшому розвитку збройних сил та військового мистецтва.

Удосконалення озброєння та бойової техніки привели до розширення масштабів війн і способів їх ведення. У війнах XIX ст. виникла і оформилася нова стратегія, характерними рисами якої були: рішучість цілей та активність дій; зосередження великих мас військ на вирішальних напрямках; збільшення простору збройної боротьби; намагання добитися перемоги шляхом розгрому армії противника у генеральній битві. Наприкінці XIX ст. зароджується нова складова військового мистецтва – оперативне мистецтво, яке підняло на вищий шабель діяльність органів військового управління.

Щодо тактики, то в ній відбувся перехід від лінійних бойових порядків військ через тактику батальйонних колон до стрілецьких цепів. Важливим принципом нової тактики був тісний зв'язок у бою всіх родів військ.

3.3. Розвиток воєнного мистецтва у війнах індустріального періоду нового часу

Важливі зміни у способах ведення війни, які проходили на рубежі XIX – XX стст. були обумовлені переходом від мануфактурного до індустріального способу виробництва. Розвиток і вдосконалення машинного виробництва, новітні наукові та технічні відкриття забезпечили створення нових зразків озброєння та технічних засобів, які використовувалися у військових цілях. Наприкінці XIX ст. з'являються кулемети (рис. 3.22), а на початку XX ст. – дирижаблі з жорсткою конструкцією (рис. 3.23).

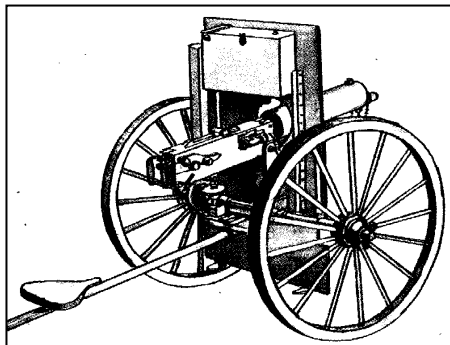

Рис. 3.22. Один з перших зразків кулемету „максим” кінця XIX ст.

Рис. 3.23. Цільнометалевий дирижабль

Одним з самих значних винаходів початку ХХ ст. став літак (рис. 3.24).

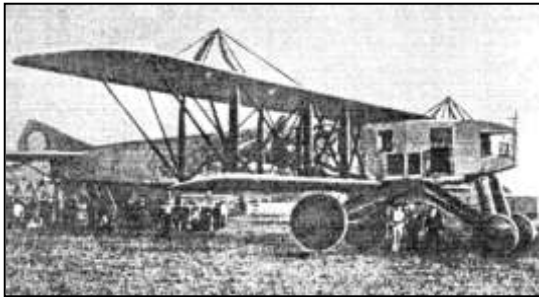

Рис. 3.24. Російський важкий літак „Святогор”

На озброєння армій надходять швидкострільні гармати з дальністю стрільби 6 – 8 км (рис.3.25).

Рис. 3.25. Німецька важка гармата „Велика Берта”

Розширення матеріально-технічної бази війни, наявність на полях битв багатомільйонних армій, які були оснащені новою машинною технікою, змінювали умови ведення збройної боротьби. Залізничне сполучення дозволяло у стислий термін здійснювати зосередження або перегруповання військ на великі відстані. Використання телеграфу, телефону та радіо полегшило роботу командування різних рівнів щодо об'єднання зусиль великих мас військ для досягнення єдиної мети в бою. Все це приводило до намагання постійно вдосконалювати бойові порядки (рис. 3.26).

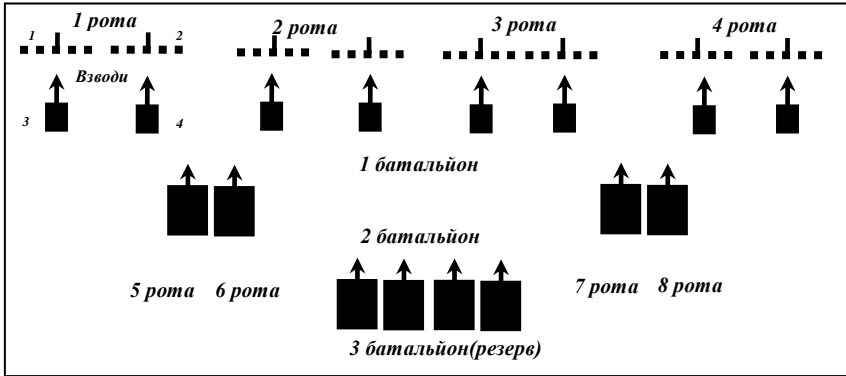

Рис. 3.26. Бойовий порядок російського полку на початку ХХ стст. (за Статутом 1900 р.)

3.3.1. Розвиток воєнного мистецтва у ході першої світової війни (1914 – 1918 рр.)

Перша світова війна розпочалася у результаті різкого загострення економічних та політичних протиріч між провідними країнами, їх прагнення до остаточного перерозподілу світу. Так, Англія намагалася у ході війни збільшити свої колоніальні володіння, знищити основного торговельного конкурента – Німеччину. Франція бажала відвоювати у Німеччини Ельзас та Лотарінгію. Росія боролася з Австро-Угорщиною та Німеччиною за вплив на Балканах та за контроль над проливами Чорного та Середземного морів.

У свою чергу Німеччина намагалася знищити “старі” капіталістичні держави – Англію та Францію, значно розширити свої колоніальні володіння в Африці та Азії, захопити Прибалтику та Східну Польщу.

На початку ХХ ст. остаточно склалися два військово-політичних блоки: Німеччина, Австро-Угорщина та Італія заснували Троїстий союз, до якого потім приєдналися Болгарія та Туреччина; союзниками Англії стали Франція

та Росія, які створили військову коаліцію під назвою Антанта. Пізніше під час війни до неї приєдналися Італія, США та інші країни.

З причин того, що прагнення провідних держав до перерозподілу світу безпосередньо торкалося інтересів багатьох держав, учасниками першої світової війни стали 33 країни, населення яких складало більшу частину населення земної кулі.

До початку війни всі великі європейські держави, крім Англії, мали постійні армії, які комплектувалися на основі загального військового обов'язку. В Англії армія була найманою. Тільки після початку війни британський уряд увів загальну військову повинність.

Збройні сили більшості країн склалися з сухопутних військ та військово-морського флоту. Основним родом сухопутних військ у арміях всіх держав була піхота. До складу сухопутних військ входили кавалерія та артилерія. Спеціальні війська становили близько 2%.

Найвищим тактичним з'єднанням піхоти був корпус, який складався з 2 – 3 піхотних дивізій, кавалерійських, артилерійських та інших частин та підрозділів підсилення та забезпечення.

Піхотна дивізія мала від 16 до 21 тис. чол., 36 – 48 гармат і близько 30 кулеметів.

У піхотних полках основним засобом боротьби залишалася магазинна гвинтівка з прицільною дальністю стрільби близько 2000 м і скорострільністю 10 – 12 пострілів за хвилину. У полку, крім того, на озброєнні стояли 6 – 8 станкових кулеметів. Штатної артилерії в полку не було. Вона знаходилася у розпорядженні командира дивізії.

Основним зразком дивізійної артилерії були гармати калібру 75 – 76 мм з дальністю стрільби 7 – 8 км. Важкої артилерії було дуже мало.

На початку війни у складі збройних сил Росії нараховувалося 263 літаки, Німеччини – 232, Англії – 258, Франції – 156. До армійських корпусів входили авіазагони з 3 – 6 літаків, які призначалися для ведення розвідки. У всіх арміях у незначній кількості були броневих автомобілі та бронепотяги.

Незважаючи на існування воєнних коаліцій, кожна країна розробляла свій стратегічний план самостійно, не узгоджуючи його з союзниками. Усі стратегічні плани базувалися на уявленні, що перемоги можна досягнути у короткий термін, розгромивши при цьому головні сили противника у районах його розгортання. Живучість армії, наявність мільйонів підготовлених резервістів не враховувалися.

Кількісний склад кадрових армій та резерву країн – учасниць першої світової війни наведений в табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Кількісний склад кадрових армій та резерву країн – учасниць першої світової війни

Країна	Армія мирного часу (тис. чол.)	Навчені резерви (тис. чол.)
Англія	172	1023
Франція	811	5067
Росія	1360	5650
Австро-Угорщина	410	3000
Німеччина	788	4900

Склад піхотних дивізій країн – учасниць першої світової війни наведений в табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Склад піхотних дивізій країн – учасниць першої світової війни

Дивізія	Особовий склад, чол.	Батальйони, од.	Кулемети, од.	Гармати, од.	Гаубиці, од.
Російська	21 000	16	32	28 (76-мм)	–
Французька	16 000	12	24	36 (75-мм)	–
Германська	16 600	12	24	54 (77-мм)	18 (105-мм)

Характерним у цьому відношенні був стратегічний план Німеччини (план Шліффена), згідно з яким передбачалося розгромити переважаючі сили Антанти шляхом здійснення великих наступальних операцій: спочатку проти армій Франції та Англії, а потім і проти Росії. План Шліффена відрізнявся рядом позитивних моментів, таких, як урахування фактора раптовості і ролі стратегічної ініціативи, правильний вибір напрямку головного удару і зосередження сил на вирішальному напрямку. Але у цілому цей план виявився нездійсненним, тому що не враховував можливостей військ противника.

Стратегічні плани інших країн були позбавлені цілеспрямованості, не визначали чіткого напрямку головного удару, не забезпечували створення необхідної переваги над противником для досягнення вирішального успіху. Усі генеральні штаби вважали, що застосування обходів та охоплення забезпечить розгром противника у короткі строки. Розгортання військ намічалось у один стратегічний ешелон, що не відповідало глибині поставлених завдань.

Особливості воєнних дій у кампаніях першої світової війни

Війна була розв'язана державами Троїстого союзу. 28 липня 1914 р. Австро-Угорщина оголосила війну союзниці Росії – Сербії. У той же день Росія розпочала загальну мобілізацію. 1 серпня Німеччина оголосила війну Росії, а через день – Франції. 4 серпня Англія оголосила війну Німеччині. У подальшому у війну вступили ще 28 держав.

Події першої світової війни прийнято розглядати відповідно до воєнних кампаній 1914, 1915, 1916, 1917 та 1918 рр., тому що стратегічні плани і характер дій воюючих сторін змінювався кожного року.

Кампанії 1914 р. характерні маневрові дії. Воєнні дії у початковий період вели досить невеликі сили прикриття та сили вторгнення. Війська прикриття забезпечували безперешкодне розгортання головних сил у прикордонних районах і вели розвідку. Німецькі війська вторгнення намагалися захопити переправи на річці Маас і тим самим створити сприятливі умови для наступу головних сил. Стратегічне розгортання всі воюючі країни провели у відповідності до своїх планів. На Західноєвропейському театрі воєнних дій у смузі протяжністю більше 450 км Німеччина розгорнула 7 армій (86 піхотних і кавалерійських дивізій, загальною кількістю більше 1,6 млн чол., та 5 тис. гармат). Їм протистояло 5 французьких, англійська та бельгійська армії (85 піхотних, 12 кавалерійських дивізії, близько 1,6 млн чол. та 4640 гармат).

На Східноєвропейському театрі проти Росії були розгорнуті німецька, 4 австро-угорські армії та армійська група (52 піхотні та 12 кавалерійських дивізій, загальною кількістю більше 1 млн. чол. та до 2700 гармат). Росія для наступу на Східну Пруссію розгорнула Північно-Західний фронт у складі 4-х армій. На південь від Полісся був розгорнутий Південно-Західний фронт у складі 4-х армій. Усього в 6 російських арміях було 54 піхотні та 21 кавалерійська дивізії (до 850 тис. чол. та 3200 гармат). Типовий склад фронту російської армії наданий на рис. 3.27.

Співвідношення сил на всіх напрямках було практично однаковим.

21 – 25 серпня 1914 р. у прикордонній битві німецькі армії відкинули франко-англійські війська, вторглися у Північну Францію та просувалися в напрямку Парижу. Але германське командування було вимушене послабити своє ударне угруповання і спрямувати два корпуси і одну дивізію з її складу у Східну Пруссію для відбиття наступу російських військ.

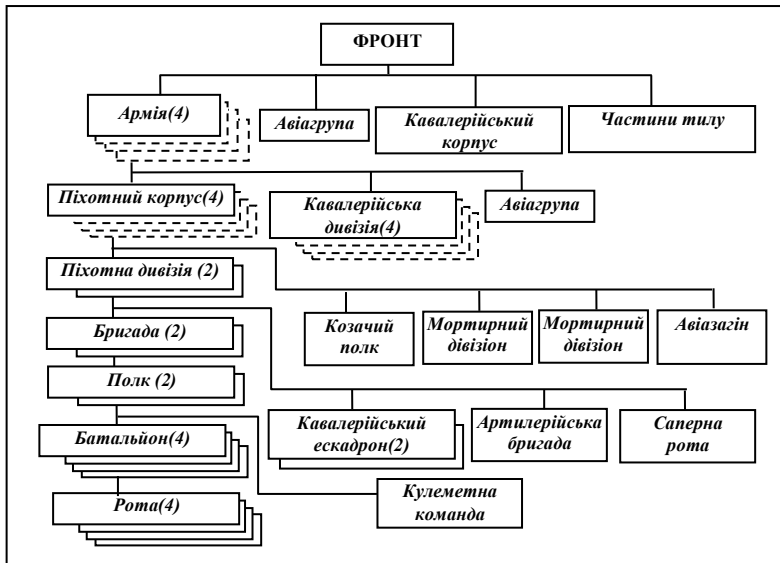

Рис. 3.27. Організація російського фронту (1914 р.)

Французьке командування зосередило у районі Парижу значні сили і організувало контрнаступ. На початку вересня німецькі війська зазнали поразки і відступили за річки Маас і Уаза. Спроби обох ворогуючих армій обійти з півночі відкритий фланг свого противника привели до витягування фронту аж до узбережжя Північного моря. Ці битви отримали назву “біг до моря”. Вичерпавши свої наступальні можливості, у середині листопада сторони перейшли до позиційної оборони на суцільному фронті від кордонів Швейцарії до Північного моря.

На російсько-німецькому фронті на початку Східно-Прусської операції (7 серпня – 14 вересня) дві армії російського Північно-Західного фронту розгорнули успішний наступ. Проте командування фронту через відсутність досвіду управління великими військовими формуваннями не змогло належним чином організувати взаємодію між арміями. Германські війська отримали можливість спочатку завдати значної поразки 2-й російській армії, а потім відкинути її на вихідні позиції.

У Галиційській битві (19 серпня – 21 вересня) армії російського Південно-Західного фронту відбили наступ австро-угорських військ, розгорнули успішний наступ по всьому фронту, завдали поразки противнику та оволоділи Галицією (рис. 3.28).

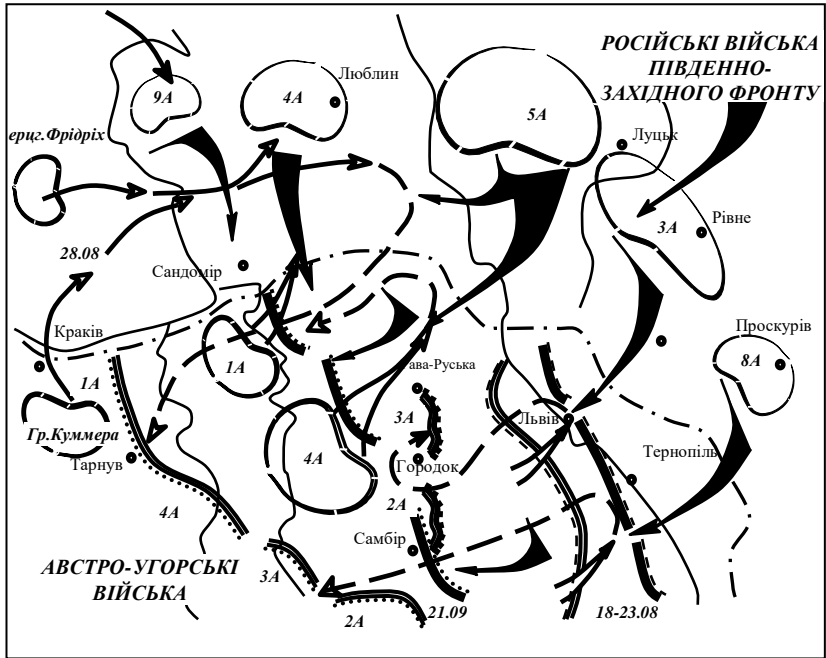

Рис. 3.28. Галиційська битва (19 серпня – 21 вересня 1914 р.)

Воєнні дії розгорнулися також на Далекому Сході, в Африці, на Балканах та у Закавказзі, але у загальному ході війни вони відігравали другорядну роль.

Кампанія 1914 р. завершилася крахом вихідних стратегічних планів, повним виснаженням кадрових армій і мобілізаційних запасів. Стала очевидною необхідність мобілізації економіки і людських ресурсів для забезпечення потреб фронту.

Кампанія 1915 р. З метою розгортання воєнного виробництва та підготовки резервів Англія і Франція вирішили у 1915 р. перейти до стратегічної оборони. Активні дії проти Австро-германського блоку повинна була вести Росія. Під тиском союзників Росія планувала провести наступ у Східній Пруссії та у Карпатах. Німеччина вирішила перенести головні зусилля на схід, розгромити російські війська і вивести Росію з війни. З лютого по жовтень 1915 р. на Східноєвропейському театрі воєнних дій

йшли запеклі, кровопролитні битви. Російські війська були вимушені залишити частину Прибалтики, Польщі та Галичину. Але жодна російська армія не була оточена, і Росію не вдалося вивести з війни. Знекровлені і виснажені австро-германські і російські армії перейшли до позиційної оборони на суцільному фронті. Англія та Франція восени 1915 р. провели часткові наступальні операції з метою прориву позиційної оборони німців на вузьких ділянках в Артуа та Шампані. Але ці операції виявилися безрезультатними.

Кампанія 1915 р. підтвердила, що масоване застосування кулеметів, артилерії та розвиток польової фортифікації зробили оборону сильнішою за наступ.

Цей період характеризувався пошуками способів прориву суцільного позиційного фронту. Значно збільшилося постачання військ кулеметами, мінометами та важкою артилерією. Уперше у 1915 р. германською стороною були застосовані бойові отруйні речовини. На легких швидкісних літаках були встановлені кулемети, а на більш важких – бомбардувальне озброєння. Авіація перетворювалася на важливий бойовий засіб і стала поділятися на розвідувальну, винищувальну та бомбардувальну.

Вдосконалювалися й способи бойових дій. Перед наступом обов'язково проводилася артилерійська підготовка. Бойові порядки піхоти стали ешелонувати углиб і шикувати замість одного щільного цепу у 3 – 4 й більше рідких цепів, які просувалися вперед разом з кулеметами. Стійкість і глибина оборони зросли за рахунок ешелонування бойових порядків, підвищення щільності вогню, створення розвинутої системи траншей і різноманітних загороджень, а також зведення другої, а іноді і третьої позицій.

Кампанія 1916 р. Країни Антанти при розробці планів на 1916 р. врахували досвід війни і вирішили координувати свої зусилля. Російська армія отримала завдання розпочати наступ у середині червня для того, щоб відвернути на себе сили противника. Англо-французькі армії повинні були 1 липня прорвати фронт на річці Сомма та розгорнути широкий наступ.

Німеччина вирішила знов перенести зусилля на захід, здійснити прорив фронту біля Вердену, завдати французьким військам поразки та наступати на Париж. Німецькі війська розпочали наступ на фортецю Верден 21 лютого 1916 р. Їх атаки тривали до липня, але прорвати оборону противника німці так і не змогли. У другій половині року ініціатива перейшла до французів, і вони потіснили німецькі війська на вихідні рубежі.

Верденська операція є прикладом спроби прориву потужної оборони на одній ділянці фронту (15 км). У ній активно використовувалася артилерійська підготовка. Артилерія повинна була послідовно руйнувати позиції противника, а піхота займати їх. Такий спосіб прориву виявився безрезультатним. Французьке командування мало можливість перекидати до Вердена війська з

неатакованих ділянок фронту та з тилу. При цьому для оперативного перегрупування активно використовувався автотранспорт. Перевага німців на ділянці прориву була швидко ліквідована. У ході наступальних бойових дій під Верденом уперше були масово застосовані ручні кулемети, рушничні гранатомети, вогнемети та хімічні снаряди. Розгорнулася енергійна боротьба за панування у повітрі, здійснювалися штурмові дії авіації. У наступі піхота застосовувала бойові порядки у вигляді хвиль цепів та штурмові групи. В обороні дрібні групи піхоти з кулеметами відбивали атаки противника з бліндажів та воронок. Бойові дії під Верденом велися на обмеженій ділянці місцевості: 15 – 30 км по фронту та 10 км углиб. Під Верденом Німеччина втратила 600 тис. чол., а Франція більше 350 тис. чол.

Важливу роль у кампанії 1916 р. відіграв успішний наступ російського Південно-Західного фронту під командуванням генерала О. Брусилова (рис. 3.29).

Рис. 3.29. О.О. Брусилов (1853 – 1926)

Чотири армії цього фронту отримали завдання активними діями скувати сили противника, перешкоджаючи його військам здійснити перегрупування у смузі російського Західного фронту, який готувався до нанесення головного удару. При практично однаковій чисельності в особовому складі російські війська за рахунок нерівномірного розподілу сил та засобів досягли переваги на окремих армійських та корпусних ділянках прориву. Система оборони противника була розвідана за допомогою аерофотозйомки (рис. 3.30).

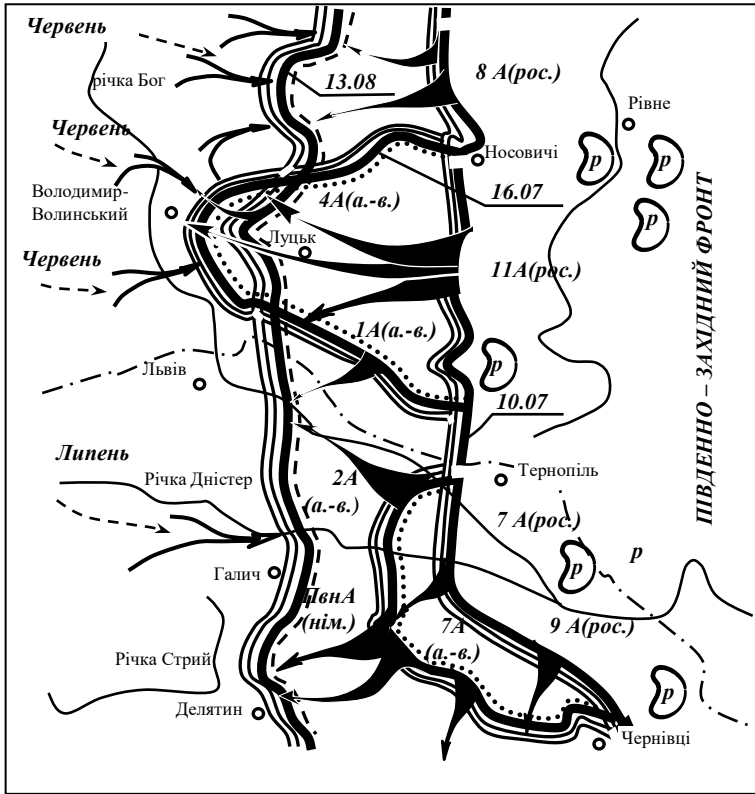

Рис. 3.30. Наступ військ Південно- Західного фронту (Брусилівський прорив) 4 червня – 13 серпня 1916 р.

Ретельна підготовка, фактор раптовості і застосування нової форми операції – одночасних ударів на ряді ділянок у смузі 450 км – дозволили російським військам прорвати потужну оборону противника та просунутися вперед на 80-120 км. За період російського наступу (липень – вересень) австро-германські війська втратили близько 1,5 млн чол., у тому числі – 400 тис. чол. полоненими. Російські війська втратили близько 500 тис. чол.

Завдяки наступальним операціям військ Південно-Західного фронту частина сил німецької армії була перекинута з верденського напрямку. Це змусило Австро-Угорщину зупинити наступ проти Італії.

Операція англо-французьких військ на річці Сомма (липень – листопад) велася за принципом “методичного прогризання” оборони противника на суцільній широкій (40 км) ділянці прориву, при вирішальній ролі артилерійського вогню. Перевага союзників у силах та засобах була трикратною, але темпи наступу були вкрай низькими. Запеклі бої на річці Сомма продовжувалися до пізньої осені (рис. 3.31).

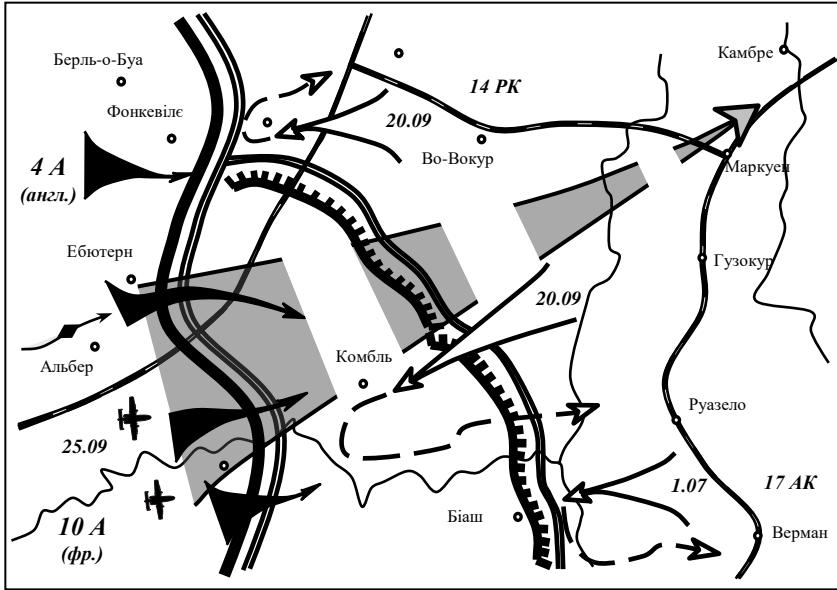

Рис.3.31. Операція на річці Сомма (1916 р.)

За 4,5 місяця англо-французькі війська у смузі 40 км потіснили противника всього на 10 км. При цьому вони втратили близько 800 тис. чол.; втрати німецьких військ становили 538 тис. чол.

У вересні 1916 р. англійцями був застосований новий засіб збройної боротьби – танки. Перші танки були озброєні кулеметами та гарматами малого калібру, мали обмежений радіус дії та швидкість 6 км/год. Вони допомогли просунутися піхоті на 2 км вперед (рис. 3.32).

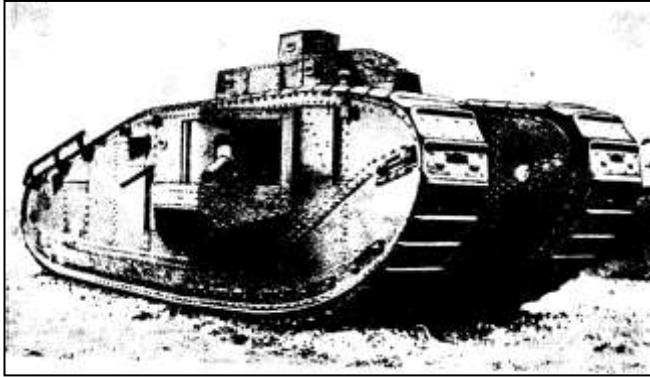

Рис. 3.32. Англійський танк Mark IV

У кампанії 1916 р. австрійсько-германський блок зазнав значної поразки та втратив стратегічну ініціативу.

Кампанія 1917 р. Загальна стратегічна обстановка на початку 1917 р. була сприятливою для Антанти. Вона мала 425 дивізій проти 331 дивізії противника. 6 квітня на боці Антанти у війну вступили США. Командування Антанти планувало завершити війну у 1917 р. шляхом завдання ряду узгоджених ударів арміям противника. На французькому фронті готувався наступ з метою розгрому угруповання німецьких військ у районі нуайонського виступу. На російському фронті головний удар готувався на львівському напрямку. Італійці планували наступ з метою оволодіння Трієстом.

Наступ англо-французьких військ розпочався 16 квітня. В операції на головному напрямку були задіяні 100 піхотних та 10 кавалерійських дивізій, більше 11 тис. гармат, близько 1 тис. літаків, 200 танків. Наступу передувала тривала (11 діб) артилерійська підготовка. Проте піхоті вдалося захопити лише другу лінію окопів, а потім її просування припинилося. Взаємодія з артилерією налагоджена не була. Артилерія вела вогонь по секторах у глибині оборони противника, у той же час не придушені кулемети німців розстрілювали атакуючі хвилі піхоти союзників. Бої тривали до середини травня. У невдалому наступі англо-французькі війська втратили більше 200 тис. чол.

У другій половині 1917 р. англо-французьке командування здійснило ряд часткових операцій з метою покращання оперативно-тактичного стану своїх військ. Найбільшу зацікавленість викликає операція англійських військ біля населеного пункту Камбре у листопаді – грудні 1917 р.). Операція планувалася протягом місяця з виключною ретельністю. Для атаки була обрана ділянка біля міста Камбре шириною 12 км. Вона була обмежена на флангах двома каналами і була зручною для дії танків. У смузі наступу оборонялися дві німецькі піхотні

дивізії. Оборона німецьких військ складалася з трьох укріплених позицій загальною глибиною 7 – 8 км. Найбільш міцною була перша позиція. Для здійснення прориву оборони німців були задіяні 8 англійських дивізій. Кожній дивізії відвели смугу наступу шириною 1,5 – 1,7 км. Крім того, до участі в операції залучався кавалерійський корпус, який передбачалося ввести в прорив, що пророблявся танками та піхотою. Наступ наземних військ мав підтримуватися з повітря 1 тис. літаків. Щільність артилерії була меншою ніж у попередніх операціях: усього 85 гармат на 1 км фронту (рис. 3.33).

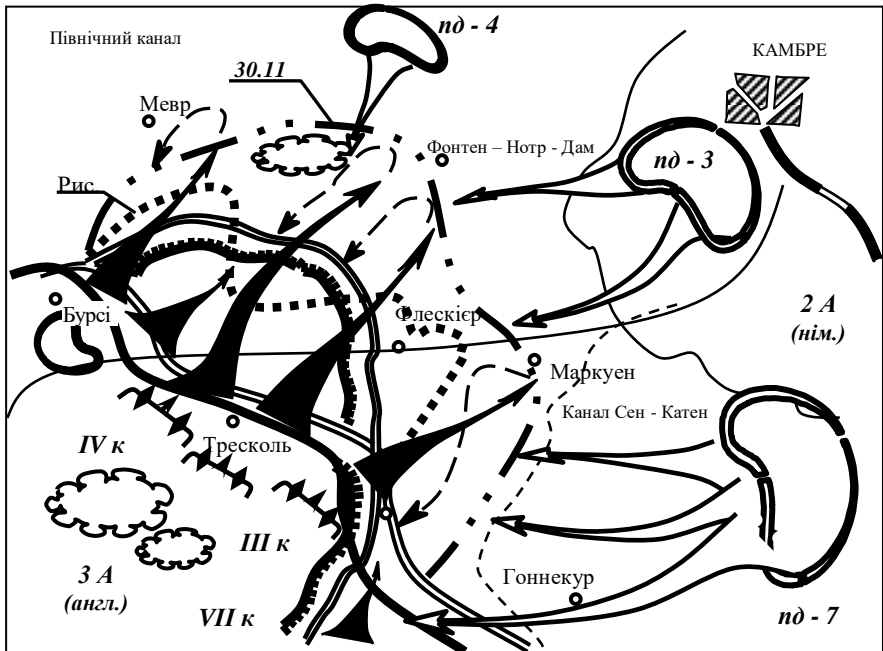

Рис. 3.33. Операція біля Камбре (22 листопада – 6 грудня 1917 р.)

Кожен піхотний батальйон першого ешелону отримував для підсилення 9 – 12 танків. Щоб забезпечити надійну взаємодію піхоти з танками, був змінений бойовий порядок піхоти. Під час наближення до позицій противника піхота мала рухатися не цепом, а у колонах відділень або взводів. У цеп колони розгорталися лише під час атаки.

20 листопада рано вранці без артилерійської підготовки англійські танки пішли в атаку. Через декілька хвилин артилерія відкрила вогонь, супроводжуючи вогняним валом атаку танків та піхоти. Авіація у цей час нанесла удари по штабах та артилерії німців.

Німецькі війська були приголомшені раптовою атакою і на першій позиції не чинили опору. Тільки на третій позиції наступ англійців був зупинений. Піхота відстала від танків, а ввести в прорив кавалерійський корпус англійському командуванню не вдалося.

Операція біля Камбре виявила значення і силу масованого удару танків, роль взаємодії всіх родів військ, надало досвіду щодо оперативного маскування і досягнення раптовості. Велика увага в ході цієї операції стала приділятися питанням захисту від хімічної зброї противника та протиповітряної оборони (рис. 3.34, 3.35).

Рис.3.34. Англійська піхота під час хімічної атаки противника

Рис. 3.35. Перші зразки засобів протиповітряної оборони

Вирішальний вплив на хід війни мала Жовтнева революція 1917 р. 5 грудня 1917 р. Радянська Росія склала перемир'я з Німеччиною, що значно погіршило стан Антанти.

Кампанія 1918 р. Підготовка сторін до бойових дій кампанії 1918 р. проходила в умовах зростання політичної кризи у країнах Західної Європи.

Стратегічну ініціативу у першій половині 1918 р. мала Німеччина. Навесні германські війська завдали удару по правому флангу англійців у Пікардії. Частковий успіх не був розвинений, і розбити англійські війська німцям не вдалося. Невдалим виявився наступ германських військ на французькі позиції південніше річки Сомма.

27 травня німці здійснили свою останню у першій світовій війні операцію на паризькому напрямку. Фронт французів було прорвано у перший день наступу. Щоб викликати паніку в Парижі німці стали обстрілювати його з надважких гармат, дальність стрільби яких досягала 120 км.

30 травня німецькі війська вийшли на р. Марна та опинилися за 70 км від Парижу. Проте їх наступ було зупинено. Спроби розширити прорив з флангів успіху не мали. Сили Антанти постійно зростали, і 7 червня бойові дії були припинені. У липні німецькі війська були відкинуті до рубежів, з яких вони розпочали наступ.

Використовуючи свою зростаючу перевагу, союзники у другій половині року розпочали загальний наступ на широкому фронті.

Германська коаліція почала розпадатися. Німеччина не мала ані моральних, ані матеріальних сил для продовження війни в обстановці безперервного відступу на фронті та революції усередині країни. 11 листопада 1918 р. германський уряд прийняв усі умови капітуляції.

Воєнно-політичні підсумки першої світової війни

Головним воєнним підсумком першої світової війни була поразка Німеччини та її союзників. За Версальською мирною угодою Німеччина втратила всі колонії, у неї були відібрані Ельзас, Лотарингія, Саар та інші території. Їй заборонялося мати армію загальною чисельністю більше 100 тис. чол., авіацію, танки та підводні човни. Країнам-переможцям Німеччина повинна була виплатити величезні репарації.

Великі зміни відбулися на політичній карті світу. Розвалилася та припинила своє існування Австро-Угорщина. В Європі виникли нові держави: Угорщина, Югославія, Чехословаччина, Польща.

Уперше в історії людства війна набула такого розмаху та руйнівного характеру. Війна вимагала великих матеріальних затрат, спустошила великі території. На фронтах війни загинуло близько 10 млн чол., поранено – 20 млн чол. За абсолютною чисельністю втрат перша світова війна переважила усі війни за останні 125 років, починаючи з війн буржуазної Франції.

У роки війни набуло подальшого розвитку військово-мистецтво.

Значне зростання масштабів і руйнівної сили воєнних дій вимагало перегляду існуючих стратегічних поглядів. При розробці стратегічних планів стали враховувати економічні можливості держави, наявність стратегічних резервів, координувати зусилля видів збройних сил, організовувати взаємодію з союзниками.

Якщо раніше війна складалася з ряду боїв та битв, то тепер бої та битви стали складати операцію, а ряд операцій – війну. Відповідно війни стали

складатися з кампаній. *Кампанія являє собою сукупність операцій, які поєднані однією частковою стратегічною метою війни і проводяться протягом певного періоду часу.*

Участь у війні масових армій, які були оснащені різноманітною бойовою технікою, обумовила розвиток і вдосконалення способів підготовки та ведення операції. Воєнні дії почали розпадатися на великому просторі на ряд окремих боїв, битв, маневрів, які об'єднувалися єдністю замислу та цілі.

У першій світовій війні набула закінченого вигляду операція як сукупність узгоджених і взаємопов'язаних за метою, місцем і часом бойових дій військ, які проводилися за єдиним планом оперативними об'єднаннями для досягнення поставленої мети.

Основним оперативним об'єднанням у роки першої світової війни стала армія. Вона мала у своєму складі всі роди військ і могла вирішувати завдання самостійно, спільно з іншими арміями. На початку війни армії діяли самостійно. *У компаніях 1916–1918 рр. армії діяли у складі фронтів (груп армій) за директивами командування фронту або головного командування.*

Виникнення нових зразків озброєння та бойової техніки обумовило і зміни у тактиці, насамперед у формах бойових порядків. *На зміну щільним стрілецьким цепам (інтервал між солдатами 1 м), які пересувалися хвилями, прийшло групове шикування підрозділів, які просувалися слід за танком або кулеметником (рис. 3.36, 3.37).*

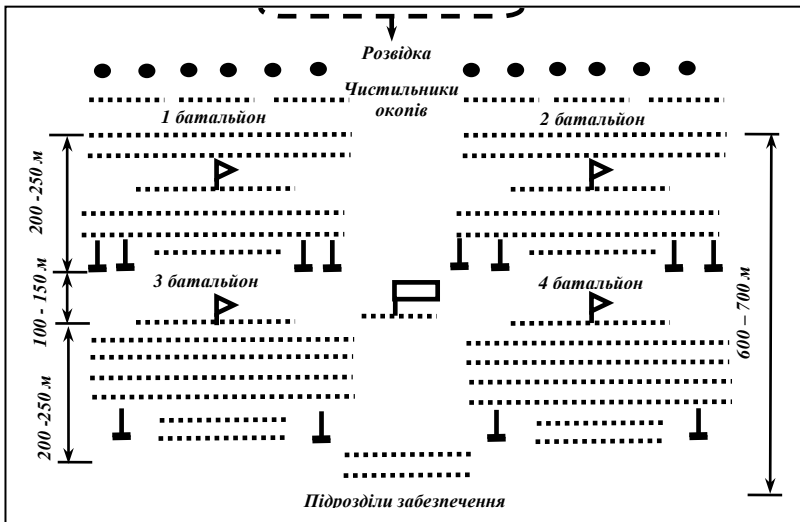

Рис. 3.36. Бойовий порядок піхотного полку „хвилі цепів” у роки першої світової війни

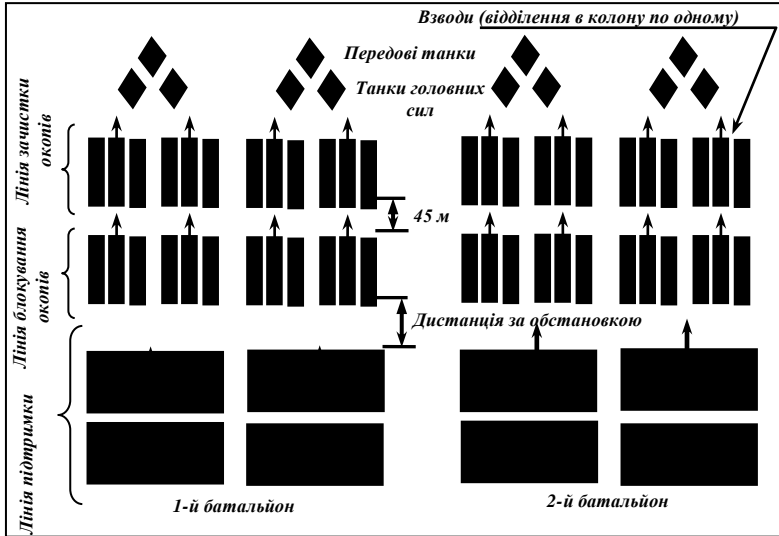

Рис. 3.37. Бойовий порядок англійських піхотних батальйонів при русі за танками (1917 р.)

З 1916 р. артилерія стала проводити не тільки вогневу підготовку атаки, але й супроводжувати наступ піхоти вглиб до 3 – 4 км. Але проблема організації взаємодії між піхотою та артилерією так і не була вирішена.

Чисельна кіннота виявила практично повну недієздатність при виконанні оперативних завдань. Наприкінці війни її чисельність зменшилася практично в усіх арміях воюючих сторін.

Застосування отруйних речовин було однією з багатьох спроб знайти засіб, який би сприяв прориву позиційного фронту. У ході війни вдосконалювалися як сама хімічна зброя, так і способи її бойового застосування. Використання хімічних засобів боротьби привело до виникнення ще одного нового виду бойового забезпечення – протихімічного захисту.

Практичне значення інженерних військ у ході війни збільшилося у 1,5 рази. Їх найбільш характерними завданнями стало зведення і облаштування оборонних споруд та загороджень, дорожньо-мостові роботи, руйнування оборонних споруд та загороджень противника.

Значно вдосконалилася оборона. Це характеризувалося збільшенням її глибини шляхом створення системи позицій та оборонних смуг. У середині

смуг почали споруджуватися вузли опору і відсічні позиції, з'явилися залізобетонні та металеві оборонні споруди (рис. 3.38).

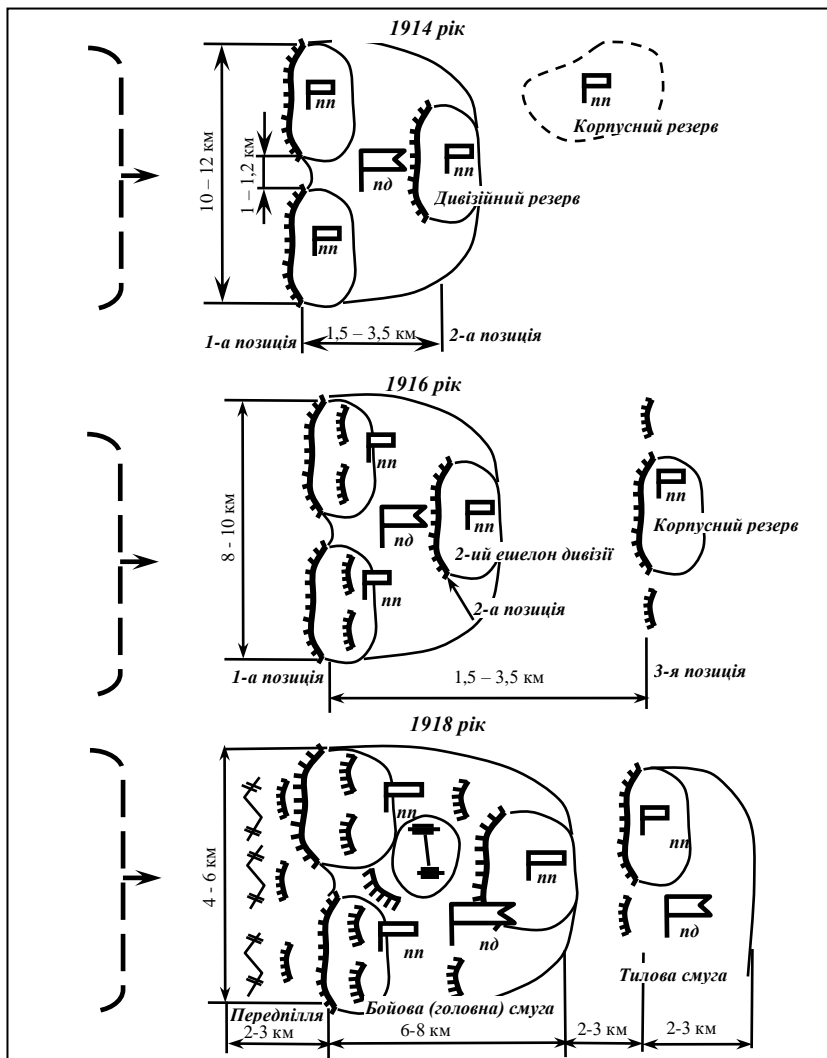

Рис.3.38. Розвиток оборони у роки першої світової війни

Новим засобом збройної боротьби у ході першої світової війни були танки. Застосування танків викликало зміни бойових порядків піхоти, обумовило необхідність організації протитанкової оборони.

Тактико-технічні характеристики танків часів першої світової війни наведені в табл. 3.3.

Таблиця 3.3

Основні дані танків першої світової війни

Зразки танків (місце і рік застосування)	Довжина, м	Вага, т	Швид- кість, км/год	Запас руху, км	Команда, чол.	Озброєння
М – I (Сомма – 1916 р.)	8	28	2 – 6	20	8	2 гармати 57-мм або 4 кулемети
М – IV (Камбре – 1917 р.)	8	28	2 – 6,5	25	8	2 гармати 57-мм або 4 кулемети
“Уиппет” (Ам’єн – 1918 р.)	6	14	14	130	8	4 кулемети
“Рено” (Віллер-Коттере – 1918 р.)	5	6,7	7,8	60	3	1 гармата або 4 кулемети

Активно розвивалася у роки війни авіація. Потужність авіаційних двигунів збільшилася з 60 – 80 до 300 – 400 кінських сил, швидкість горизонтального польоту – з 80 до 200 км/год., а стеля – до 7 км. З’явилися літаки з кулеметним озброєнням. Бомбове навантаження зросло до 1 000 кг (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

**Покращення якісних показників авіації в роки
першої світової війни**

Літаки	Швидкість, км/год		Практична стеля, км		Тривалість польоту, год		Бойове навантаження, т	
	1914 р.	1918 р.	1914 р.	1918 р.	1914 р.	1918 р.	1914 р.	1918 р.
Розвідники	80	180	3	5	2	4	0	0,5
Винищувачі	–	220	–	7	–	2	0	0,3
Легкі бомбардувальники	–	180	–	5	–	4	0	0,8
Важкі бомбардувальники	–	130	–	4	–	7	7	1,0

У ході війни виникають нові роди авіації. Крім розвідувальної, з’являються бомбардувальна та винищувальна авіації.

Розвиток авіації як одного з найважливіших засобів збройної боротьби викликав застосування ряду заходів щодо зниження її ефективності: проведення ретельного маскуванню військ та об'єктів, створення служби повітряного спостереження та оповіщення, організація протиповітряної оборони. Так, для протиповітряної оборони Парижу в 1918 р. використовувались: 192 зенітних гармати калібром 105 та 75 мм, 56 прожекторів, 140 аеростатів загородження.

Стрімкий розвиток авіації став причиною виникнення боротьби за панування у повітрі, масштаби якої вже наприкінці війни були вражаючими. За чотири роки війни на Західноєвропейському театрі воєнних дій у повітряних боях було збито 8 073 літаки, крім того 2 374 – знищено зенітними засобами.

Авіація стала широко використовуватися у взаємодії з наземними військами. Спільні зусилля авіації та наземних військ на полі бою дозволили досягати успіхів у боях та операціях.

3.3.2. Воєнні дії у часи Української національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр.

Наприкінці першої світової війни український народ зробив спробу відновити свою державність. Протягом 1917 – 1921 рр. на хвилі двох революцій, які відбулися у Російській імперії і зруйнували її, українці побудували, хоч і не зовсім вдало, власні державні утворення. Так, 20 листопада 1917 р. у Києві була проголошена Українська народна республіка (УНР), провідним органом якої була Українська Центральна Рада. Лідери УНР не приділяли значної уваги питанням військового будівництва. Рух українізації, який розгортався у військових частинах російської армії та флоту, створення загонів Вільного козацтва (реально – місцевої самооборони українських сіл) та куреня (батальйону) українських січових стрільців (УСС) з числа військовополонених-галичан були, на жаль, першими невпевненими, непослідовними кроками уряду УНР у створенні власної армії. У той час панувала ідея формування збройних сил на міліційній основі.

Випробуванням УНР стала перша українсько-радянська війна (грудень 1917 – лютий 1918 рр.), яка була розв'язана більшовицькою Росією. Ця війна закінчилася повною поразкою армії УНР і виявила помилкові моменти у питаннях її організації. Ця поразка сприяла підписанню Україною ганебного Брестського миру (лютий 1918 р.) з Троїстим союзом, підсумком якого постала “військова допомога”, а насправді окупація військами Німеччини та Австро-Угорщини українських земель.

У квітні 1918 р. у результаті перевороту до влади прийшов гетьман П. Скоропадський, який проголосив створення Української держави. Його влада

трималася на німецьких багнетах, але він зробив спробу розбудови українських збройних сил. Протягом літа 1918 р. уряд П. Скоропадського затвердив низку законодавчих актів з питань військового будівництва. Планувалося, що армія буде складатися з сухопутних військ та військово-морських сил. Значна увага приділялася й питанням військової освіти. Проте реально збройні сили часів Гетьманату склалися лише з Окремої Запорозької дивізії, яка розташовувалася у північно-східних областях України, та Сірої дивізії, яку сформували німці з числа військовополонених – східних українців, Сердюцької дивізії, основу якої склали сини заможних селян. У серпні 1918 р. відновив своє існування полк УСС. Цікавим фактом є й те, що у цей час у армії Гетьманату нараховувалося більше 200 літаків різних конструкцій.

Реквізиції провіанту та майна німецькими окупантами і гетьманською владою влітку 1918 р. спричинили хвилі повстанського руху у сільській місцевості, базовою основою якого було Вільне козацтво.

Рис. 3.39. Симон Петлюра (1879 – 1926)

Восени 1918 р. після революційних подій у Німеччині в Україні відбулося антигетьманське повстання, учасниками якого стали до 200 тис. чол. Влада Скоропадського після незначного опору була повалена. Колегіальним органом – Директорією була знов проголошена УНР. Директорія УНР врахувала помилки Центральної Ради і почала формувати власні збройні сили на основі загального військового обов'язку. Дієву армію УНР очолив головний отаман С. Петлюра (рис. 3.39).

Ядром армії УНР наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. був Запорізький корпус та Загін січових стрільців. Дніпровська, Селянська, Чорноморська, Волинська, Подільська дивізії були небоездатними, деморалізовані, в них виникали прояви анархії та отаманщини. Кількість збройних сил зменшилася з 200 тис. до 21 тис. чол.

Реконструкції зовнішнього вигляду військовослужбовців Дієвої армії УНР розміщені на рис. 3.40, 3.41.

Рис. 3.40. Чотовий 1-ї Козацько-стрілецької (Сірожупанної) дивізії

Рис. 3.41. Ад'ютант оперативного відділу 1-ї Запорозької дивізії

У січні 1919 р. радянська Росія знов оголосила війну УНР. Просуваючись вздовж залізниць, російські частини громили окремі частини армії Директорії. Деякі військові керівники (отамани Махно, Григор'єв, Терпило) з особистих причин перейшли на бік ворога. У лютому 1919 р. радянськими військами був захоплений Київ, а війська Директорії з боями відкинуті до кордонів з Галичиною.

Проте навесні 1919 р., після об'єднання з Українською галицькою армією (УГА) – збройними силами Західноукраїнської народної республіки, створилися сприятливі умови для наступу проти військ Червоної армії. Спільними силами, чисельність яких становила 80 тис. чол., вдалося звільнити більшу частину Правобережжя та 31 серпня 1919 р. вступити до Києва. Одночасно з іншого боку до Києва вступили війська Добровольчої

армії О.Денікіна. У результаті збройного зіткнення з військами генерала Денікіна українські частини почали відступ на захід. Нестача провіанту, матеріальних засобів, озброєння і боєприпасів, епідемія тифу призвели до розколу командування Дієвої армії УНР та УГА. Наприкінці 1919 р. керівництво УНР прийняло рішення про припинення збройної боротьби регулярною армією та перехід до партизанських дій. З цього приводу показовим був рейд частинами Дієвої армії УНР тилами Білої та Червоної армій, який тривав з 6 грудня 1919 р. до 6 травня 1920 р., і отримав назву Першого Зимового походу.

Перший зимовий похід з'єднань Дієвої армії України (6 грудня 1919 – 6 травня 1920 рр.) на чолі з М. Омеляновичем-Павленком вважається однією з самих вдалих операцій, які були реалізовані українською армією в ході воєнних дій 1917 – 1921 рр. (рис.3.42).

Рис. 3.42. М. Омелянович-Павленко (1879 – 1926)

Саме в цій операції Дієвої армії УНР успішно реалізовувалася тактика рейдових дій, що до тих пір не набула великої популярності серед українського командування, яке в оперативно-тактичному плануванні спиралося тільки на досвід позиційної оборони Першої світової війни та тактику ешелонних дій першої українсько-радянської війни (1917 – 1918). У даному випадку був запозичений досвід колишнього союзника, а на той час запеклого ворога УНР, – Української революційної повстанської армії отамана Н. Махна.

Успіх організації рейдових дій у ході Другого зимового походу необхідно розглянути у декількох аспектах.

По-перше, це відмова діяти в великих оперативних об'єднаннях. Так, частини Наддніпрянської армії були переформовані в чотири збірні групи (Запорізьку, Київську, Волинську та 3-ю стрілецьку дивізію). У ході рейду збірні групи іноді розподілялися за окремими частинами та підрозділами з індивідуальними маршрутами руху і визначеними районами збору.

По-друге, намагання збільшення мобільності частин з'єднань за рахунок активного використання кінних підрозділів або підрозділів на тачанках та возах.

По третє, відмова від обтяжливих запасів матеріально-технічного забезпечення. Продукти харчування та фураж забезпечувалися за рахунок цивільного населення шляхом скупки або реквізиції; озброєння та боєприпаси – за рахунок трофеїв, отриманих у розгромлених частинах противника.

По четверте, відмова від бойових зіткнень з великими угрупованнями Червоної та Добровольчої армії, намагання діяти в проміжках між ними та в їх тилах, перерізати їхні комунікації, у першу чергу – залізниці.

У ході рейдів зведених груп велика увага приділялася питанням бойового забезпечення, а саме організації розвідки (військової та агентурної), тактичного маскування (приховуванням дій своїх військ, дезінформацією противника, демонстративними діями), похідної охорони.

Маршрути рейдів зведених груп пролягали територіями сучасних Житомирської, Київської, Черкаської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської та Вінницької областей.

У ході рейду зведені групи подолали більше ніж 2500 км, здійснили форсування декількох потужних водних перешкод, у тому числі Південний Буг і Дніпро. Середній темп просування з'єднань Дієвої армії УНР складав 30 км за добу. Ними було проведено більше п'ятдесяти успішних боїв, серед яких найвизначнішим було взяття тилової бази 14-ї радянської армії у Вознесенську 16 квітня 1920 р.

Згідно з Варшавським договором (22 квітня 1920 р.) між УНР та Польщею війська Дієвої армії УНР взяли участь у Радянсько-польській війні 1920 р. Бойові дії у цій війні характеризувалися великим просторовим розмахом, глибокими ударами кавалерійських з'єднань у тил противника обома ворогуючими сторонами. Навіть після підписання радянсько-польського перемир'я 18 жовтня 1920 р. 23-тисячна Дієва армія УНР ще практично місяць тримала оборону міста Замостя, а потім з боями перейшла польський кордон, де була інтернована.

Останньою акцією Дієвої армії УНР необхідно вважати Другий Зимовий похід, який відбувся у листопаді 1920 р. Його метою була підтримка повстанського руху, який прокотився влітку 1920 р. всією територією України. Ця операція проводилася силами трьох партизанських груп, які мали завдання перейти польський і румунський кордон, об'єднатися з

селянськими повстанськими загонами та організувати збройний опір більшовицькому режиму. Але вкрай незадовільна організація цієї акції призвела до повної поразки українських повстанських загонів.

Характерною рисою бойових дій, які відбувалися на території України наприкінці 1917 – на початку 1919 рр., була так звана ешелонна тактика. Бойові дії розгорталися вздовж залізниць. Великого значення набувають бронепотяги, які стали на той час основною ударною силою (рис. 3.43).

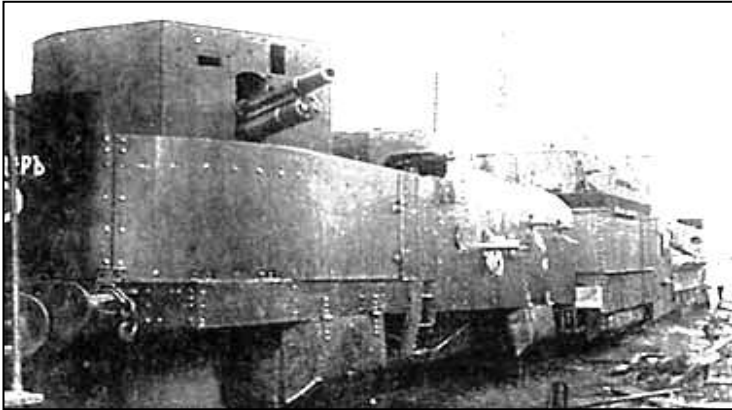

Рис. 3.43. Бронепотяг часів Української національно - демократичної революції 1917 – 1921 рр.

У цей період зароджується та активно розвивається тактика партизанських дій у тилу противника.

З другої половини 1919 – 1921 рр. характерною рисою бойових дій були рейдові дії тилами противника та глибокі удари великими кавалерійськими з'єднаннями.

Командування армії УНР досить неоднозначно сприймало новаторські ідеї у воєнному мистецтві і часто базувалося на досвіді першої світової війни.

Нехтування питаннями організації армії з боку уряду УНР, незадовільний рівень матеріально-технічного забезпечення, нестача кваліфікованих офіцерських кадрів призвело до краху спроби розбудови української державності у 1917 – 1921 рр.

Таким чином, війни індустріального періоду Нового часу докорінно змінили погляди на всі складові воєнного мистецтва. Вони показали, що збройна боротьба потребує великих масових армій, оснащених найрізноманітнішою бойовою технікою та новітнім озброєнням. Війни цього періоду визначили також зростання ролі економічного і моральних факторів.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Який спосіб комплектування військ з'являється у середині XVII ст. у Західній Європі?
2. Чим було обумовлено виникнення лінійного бойового порядку?
3. Дайте характеристику стратегії, яка панувала у Західній Європі у XVII – XVIII стст.
4. Чим стратегія російських полководців відрізнялася від тієї, що панувала у Західній Європі у XVII – XVIII стст.?
5. Чим були викликані зміни у комплектуванні збройних сил другої половини XIX ст.?
6. Який бойовий порядок прийшов на зміну лінійному бойовому порядку і чому?
7. Дайте характеристику стратегії Наполеона Бонапарта.
8. Яке озброєння з'являється у середині XIX ст. і як воно вплинуло на розвиток військового мистецтва?
9. Який бойовий порядок приходить на зміну бойовому порядку розсипного строю у поєднанні з батальйонними колонами?
10. У ході якої війни з'являється оперативне мистецтво як складова військового мистецтва?
11. Охарактеризуйте причини першої світової війни.
12. Які військово-політичні блоки склалися напередодні першої світової війни?
13. Чому кампанія 1914 р. називається мобільним періодом війни?
14. Які періоди першої світової війни ви знаєте?
15. Які зразки озброєння та бойової техніки з'явилися у ході першої світової війни?
16. У чому полягала криза позиційної оборони на фронтах першої світової війни?
17. Що нового приніс у розвиток оперативного мистецтва наступ військ Південно-західного фронту (“Брусилівський прорив”) 1916 р.?
18. Дайте характеристику військово-політичним підсумкам першої світової війни.
19. Чим характеризувався розвиток стратегії у роки першої світової війни?
20. Чим характеризувався розвиток тактики у роки першої світової війни?
21. Які збройні формування з'явилися на території України в часи Української національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр.?
22. Які характерні риси притаманні воєнним діям на території України в часи Української національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр.?

ВИСНОВКИ

Вся історія війн з найдавніших часів до наших днів свідчить про те, що військове мистецтво пройшло великий і складний шлях. Воно розвивалося у залежності від способу виробництва, економічної, соціальної і політичної структури суспільства, а також від історичних, етнічних та релігійних особливостей, природно-географічних умов, здібностей полководців та якості підготовки військ.

Кожній історичній епосі були притаманні риси якісно нової армії, яка відрізнялася від попередньої принципами комплектування, навчання та виховання, технічним оснащенням, організаційною структурою, формами і способами підготовки та ведення бойових дій.

Історичний досвід свідчить, що на розвиток воєнного мистецтва та організаційних форм армій революційний вплив мають засоби боротьби. Кожній епосі панування певної бойової техніки та озброєння були притаманні відповідні форми та способи ведення бойових дій.

Велике значення у загальноісторичному процесі має особистість полководця. Не менш значущою у війні є роль конкретної людини-воїна з відповідним рівнем професійної та морально-психологічної підготовки.

Розвиток бойової техніки і відповідно способів ведення бойових дій має безпосередній вплив на форми організації військ, визначає їх безперервне удосконалення, а організаційні форми, у свою чергу, впливають на способи ведення війни, операції та бою. Основною тенденцією у розвитку форм організації військ є забезпечення їх високої рухомості, маневровості, керованості та бойової самостійності.

Досвід війн за період, що розглядається в даному посібнику, свідчить, що перемога у них досягалася не тільки завдяки наявності найсучасніших зразків озброєння та бойової техніки, а й завдяки високому професійному та морально-психологічному рівню особового складу армій.

ХРОНОЛОГІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Битва біля міста Кадеш	1312 р. до н.е.
Греко – перські війни	500 – 449 рр. до н.е.
Марафонська битва	490 р. до н.е.
Битва при Левктрах	371 р. до н.е.
Східний похід О. Македонського	334 – 324 рр. до н.е.
Битва при Гавгамелах	331 р. до н.е.
Друга Пунічна війна	218 – 201 рр. до н.е.
Битва при Каннах	216 р. до н.е.
Битва при Форсали	48 р. до н.е.
Битва біля Пуат'є	4 жовтня 732 р.
Походи Святослава	964 – 971 рр.
Битва під Доростолом	22 червня 971 р.
Рейд Володимира Мономаха половецькими землями	1111 р.
Монгольські завоювання	XIII ст.
Битва на р. Калка	31 травня 1223 р
Битва на Чудському озері	5 квітня 1242 р.
Битва біля Куртре	11 липня 1302 р
Битва біля р. Сині Води	1362 р.
Битва на Куликовому полі	1380 р.
Перші повідомлення про українських козаків у “Хроніці” М. Бельського	1489 р.
Битва під Оршею	5 вересня 1514 р.
Запровадження реєстру українських козаків польським королем Стефаном Баторієм	1583 р.
Заснування Запорізької Січі Д. Вишневецьким	50-і рр. XVI ст.
Битва під Ньюпортом	2 липня 1600 р.
Битва під Цецорою	1620 р.
Битва під Хогином	1621 р.
Битва при Брейтенфельді	1631 р.
Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького	1648 – 1654 рр.
Битва при Жовтих Водах	19 квітня – 6 травня 1648 р.
Битва під Корсунем	17 травня 1648 р
Північна війна	1700 – 1721 рр.
Полтавська битва	27 червня 1709 р.
Російсько-турецька війна	1768 – 1774 рр.
Битва на річці Римнік	22 вересня 1789 р.

Російсько-турецька війна	1787 – 1791 рр.
Штурм Ізмаїла	11 грудня 1790 р.
Битва при Жемаппе	6 листопада 1792 р.
Наполеонівські війни	1799 – 1815 рр.
Єгипетська експедиція Наполеона	1799 – 1801 рр.
Розгром англійцями французького флоту біля мису Трафальгар	1805 р.
Вітчизняна війна російського народу	1812 р.
Бородінська битва	26 серпня 1812 р.
Кримська війна	1853 – 1856 рр.
Битва на р. Альма	20 вересня 1854 р.
Громадянська війна в США	1861 – 1865 рр.
Франко-пруська війна	1870 – 1871 рр.
Російсько-турецька війна	1877 – 1878 рр.
Перша світова війна	1914 – 1918 рр.
Галіційська битва	19 серпня – 21 вересня 1914 р.
Наступ військ Південно-західного фронту (Брусилівський прорив)	4 червня – 13 серпня 1915 р.
Верденська операція	лютий – грудень 1916 р.
Операція на річці Сомма	липень – листопад 1916 р.
Операція біля Камбре	22 листопада – 6 грудня 1917 р.)
Українська національно-демократична революція	1917 – 1921 рр.
Перша українсько-радянська війна	грудень 1917 – лютий 1918 рр.
Друга українсько-радянська війна	січень 1919 – грудень 1919 рр.
Перший Зимовий похід Дієвої армії УНР	6 грудня 1919 р.– 6 травня 1920 р.
Радянсько-польська війна	22 квітня – 18 жовтня 1920 р.
Другий Зимовий похід військ УНР	листопад 1920 р.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Аскольд (2-га пол. IX ст.), київський князь, спільно з братом Діром організатор морського походу на Візантію 860 р. – 52.

Баторій Стефан (1533 – 1586), полководець, семигородський воєвода, польський король (1576 – 1586), засновник реєстрового козацтва (1583) – 67.

Бату-хан (Батий) (1208 – 1255), монгольський хан, здійснив завоювання давньоруських феодальних князівств (1236 – 1243) та заснував Золоту Орду – 56.

Бельський Мартин (1494 – 1575), видатний польський історик та військовий діяч, учасник походів проти татар 1524 та 1526 рр. – 66.

Богун Іван (рік нар. не від. – 1664), український військовий та державний діяч часів Хмельниччини, полковник подільський, згодом калницький та поволоцький, переможець поляків у Вінницькій битві 1651 р. – 75.

Бонапарт Наполеон (1769 – 1821), видатний французький державний діяч та полководець, імператор Франції (1804 – 1815) – 93 – 95, 98.

Бравлін (1-ша пол. IX ст.), давньоруський князь, здійснив похід у Крим, пограбував візантійські колонії на чорноморському узбережжі – 52.

Варрон Гай Теренцій (III – II ст. до н.е.), військовий і політичний діяч Римської республіки, командувач римськими військами у битві при Каннах 216 р. до н.е. – 27.

Всеволод Ярославович (1030 – 1093), давньоруський князь, великий князь київський (1076 – 1077, 1078 – 1093), переможець війська турок-огузів (торків) (1054) та огузько-печензьких військ (1066) – 54.

Брусилов Олексій Олексійович (1853 – 1926), російський генерал, командувач військ Південно-західного фронту, організатор Луцького (Брусиловського) прориву – 110.

Вишневецький Дмитро (рік нар. не від. – 1563), волинський князь, черкаський староста, засновник Запорізької Січі – 68.

Ганнібал Барка (247 – 183 рр. до н. е.), карфагенський полководець та державний діяч, активний учасник II Пунічної війни переможець римлян у багатьох битвах – 26.

Григор'єв Никифор Олександрович (1884 – 1919), отаман повстанських військ часів Української національно-демократичної революції, переможець військ Антанти на півдні України – 123.

Густав II Адольф (1594 – 1632), король Швеції, великий реформатор військової справи, полководець часів Тридцятирічної війни – 84 – 86.

Дарій III Кодоман (рік нар. не від. – 330 р. до н. е.), останній перський цар династії Ахеменідів, у 331 р. до н. е. програв битву при Гавгамеллах Олександру Македонському – 26.

Дір (2-га пол. IX ст.), київський князь, спільно з братом Аскольдом здійснив морський похід на Візантію 860 р. – 52.

Денікін Антон Іванович (1872 – 1947), російський військовий діяч, генерал-лейтенант, один з керівників Білого руху – 129.

Джебе-нойон 55.

Донський Дмитро (1350 – 1389), великий князь Московський (з 1359 р.) та Володимирський (з 1362 р.), видатний російський полководець, переможець татарського війська у Куликовській битві (1380 р.) – 58, 59, 61.

Епамінонд (418 – 362 рр. до н. е.), давньогрецький полководець та політичний діяч, під час Беотійських війн (378 – 362 рр. до н. е.) неодноразово вибирався головнокомандувачем, переможець спартанців у битві при Левктрах (371 р. до н. е.) – 26.

Ігор Рюрикович (912 – 945), київський князь, давньоруський полководець, керівник походів на Константинополь (941, 944) та на Кавказ (943) – 52.

Карл XII (1682 – 1718), король Швеції з 1697 р., полководець, переможець у ряді битв під час Північної війни (1700 – 1721), отримав поразку від Петра I у битві під Полтавою 1709 р. – 86, 87.

Кутузов Михайло Іларіонович (1745 – 1813), російський полководець, генерал-фельдмаршал (1812), активний учасник російсько-турецьких війн кінця XVIII – початку XIX стст., головнокомандувач російської армії у Вітчизняній війні 1812 р. – 95, 96.

Кривоніс Максим (1600 – 1648), український військовий діяч, один з керівників козацько-селянського повстання часів Хмельниччини, лисянський полковник – 75, 78.

Мазепа Іван Степанович (1639 – 1709), український військовий, політичний і державний діяч, гетьман Війська Запорізького, голова козацької держави на Лівобережній (1687 – 1708), а згодом і на усій Наддніпрянській Україні (1708 – 1709) – 86.

Мамай Алаш Кият (1335 – 1380), темник Золотої орди половецького походження, узурпатор ханської влади, потерпів поразку в битві на Куликовому полі 1380 р. – 61.

Македонський (Великий) Олександр (356 – 323 рр. до н. е.), цар Македонії, один з найвеличніших полководців та державних діячів стародавнього світу, засновник Греко-македонсько-перської держави, яка розпалася після його смерті – 20, 24 – 26.

Мартелл Карл (VII ст.), майордорм (управитель) франкської держави династії Меровінгів, засновник комплектування війська способом феодалного ополчення, переможець арабів у битві при Пуатьє – 39, 40.

Махно Нестор Іванович (1888 – 1934), український отаман, активний учасник повстанського руху в часи Української національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр. – 123.

Мільгіад (550 – 489 рр. до н. е.), афінський державний та політичний діяч, афінський стратег, переможець персів у Марафонській битві (490 р. до н. е.) – 22.

Меншиков Олександр Данилович (1673 – 1729), російський державний і військовий діяч, фаворит Петра I – 87.

Мольтке (Старший) Хельмут Карл Бернхард (1800 – 1891), прусський та німецький військовий діяч, генерал-фельдмаршал (1871), головнокомандувач прусськими військами під час Франко-пруської війни (1879–1871), теоретик оперативного мистецтва – 100.

Мономах Володимир (1053 – 1125), князь ростовський, смоленський, великий князь київський (1113 – 1125) – 54.

Муваттал (XIII ст. до н. е.), хетський цар, учасник Єгипетсько-хетського конфлікту 1300 – 1312 рр. до н. е. – 17, 18.

Мудрий Ярослав Володимирович (978 – 1054), великий князь київський (1019–1054), значно розширив кордони Київської Русі, підкорив прибалтійські племена та повністю розгромив печенігів – 54.

Невський Олександр Ярославович (1220 – 1263), давньоруський полководець, великий князь володимирський (1252 – 1263), князь новгородський (1236 – 1251), керівник боротьби з німецько-шведською експансією в Прибалтиці – 58, 59.

Нечай Данило (1612 – 1651), український військовий діяч, полковник брацлавський, учасник національно-визвольної війни українського народу (1648 – 1654) під проводом Б. Хмельницького – 75.

Петлюра Симон (1879 – 1926), провідний державно-політичний діяч, організатор збройних сил УНР, голова Директорії УНР, головний отаман Дієвої армії УНР – 122.

Петро I (1672–1725), російський цар (1682), імператор (1702), реформатор російської армії, переможець шведів у Північній війні (1700 – 1721) – 86.

Помпей Гней (106 – 48 рр. до н. е.), римський полководець та політичний діяч, консул Римської республіки, потерпів поразку від Цезаря у битві при Форсалі (48 р. до н. е.) – 30, 31.

Рамзес II (XIII ст. до н. е.), єгипетський фараон, учасник Єгипетсько-хетського конфлікту 1312–1300 рр. до н. е. – 17, 18.

Ольбрехт I Ян (1459 – 1501), польський король, військовий і державний діяч – 66.

Ольгерд Гедимінович (1296 – 1377), литовський князь, переможець татарського війська у битві біля річки Сині Води 1362 р. – 62, 63.

Омелянович-Павленко Михайло (1878 – 1952), провідний військовий діяч УНР, керівник Першого зимового походу Дієвої армії УНР – 124.

Оранський Моріц (1567 – 1625), видатний військовий і державний діяч Нідерландів, засновник нової тактичної школи XVII ст., переможець у битві при Ньюпорті 1600 р. – 46.

Острозький Костянтин (1460 – 1530), видатний військовий і політичний діяч Великого князівства литовського першої половини XVI ст. – 65.

Сагайдачний (Конашевич) Петро (рік нар. не від. – 1622), український гетьман, видатний військовий, політичний, культурний та громадський діяч – 74.

Саргон Шаррум-кен (III тис. до н.е.), засновник Аккадського царства, фундатор першої регулярної армії у Стародавньому Сході – 14.

Святослав Всеволодович (1116 – 1194), давньоруський князь, великий князь київський (1173 – 1174), організатор походів на половців 1174 та 1175 рр. – 55.

Святослав Ігоревич Хоробрий (942 – 972), давньоруський князь, великий князь Київський (942 – 972), уславився Східним та Балканським походами – 49–51.

Скоропадський Павло Петрович (1873 – 1945), український державний, політичний та військовий діяч, гетьман Української держави (1918) – 121, 122.

Субедей-багатур (1176 – 1248), монгольський стратег та полководець Чингізхана і Угедея – 55.

Суворов Олександр Васильович (1729 – 1800), російський полководець, генералісимус (1799), уславився блискучими перемогами у російсько-турецьких війнах другої половини XVIII ст., італійським та швейцарським походами 1799 р., автор багатьох військово-теоретичних праць – 89, 90.

Тіллі Йоганн Церклас (1559 – 1632), фельдмаршал Священної Римської імперії, полководець Католицької ліги у Тридцятирічній війні (1618 – 1648) – 84.

Угедей (1186 – 1241), Великий хан Монгольської імперії (1229 – 1241), син Чингізхана – 56.

Фрідріх II Великий (1712 – 1786), пруський король (1740 – 1786), полководець, автор оригінальної “косої атаки” – 89.

Хмельницький Богдан-Зіновій (1595 – 1657), гетьман війська запорізького (1648 – 1657), керівник національно-визвольної війни українського народу (1648 – 1654), засновник Козацько-гетьманської держави – 75 – 79.

Цезар Гай Юлій (102 – 44 рр. до н. е.), римський полководець, державний діяч, письменник, переможець у Галльських війнах (58 – 51 рр. до н. е.) та Громадянській війні в Римі, римський диктатор з 44 р. до н.е. – 30, 31.

Чингізхан (Темучин) (1155 – 1227), засновник єдиної Монгольської держави, видатний державний діяч та полководець – 55.

Шліффен Альфред фон (1833 – 1913), німецький генерал – фельдмаршал, начальник німецького Генерального штабу, склав план війни, який безуспішно намагалося реалізувати німецьке командування у 1914 р. – 99, 105.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болсуновський Л.І. Воєнна історія: в 2 ч. / Л.І. Болсуновський. – Одеса: Військова академія, 2012.
2. Варакута В.П. Історія війн та військового мистецтва: навч. посіб. – Х.: АВВ МВС України, 2009. – 508 с.
3. Довженюк О. В. Військова справа в Київській Русі. – К.: вид-во АН УРСР, 1950. – 250 с.
4. Еволюція воєнного мистецтва: навч. посіб.: у 2-х ч. Ч.1 / Д.В. Веденєєв, О.А. Гавриленко, С.О. Кубицький та ін. – К.: Нац. Акад. СБУ, 2017. – 276 с.
5. Історія війн та військового мистецтва. Ч. І. 3 війн стародавнього світу до другої світової війни: навч. посіб. / В.В. Пугач, І.А. Таран, М.В. Качан та ін. – Х.: ХУПС, 2010.– 128 с.
6. Історія війн та військового мистецтва (у тому числі історія українського війська): навч. посіб. / В.В. Пугач, І.А. Таран, А.В. Гончар та ін. – Х.: ХНУПС, 2017.– 52 с.
7. Історія війн та військового мистецтва: навч. посіб. / О. В. Заліван, О. М. Желтобородов, В.В. Пугач та ін. – Х.: ХУПС, 2007. – 259 с.
8. Історія війн та збройних конфліктів в Україні. Енциклопедичний довідник. – К.: Вид-во гуманітарної літератури, 2004. – 517 с.
9. Історія воєнного мистецтва: підручник / І.І. Фурман, М.І. Рибак, С.В. Сидоров та ін. – 2-ге вид., випр. та доп. –К.: НУОУ, 2012. – 300 с.
10. Короткий курс історії воєнного мистецтва: навч. посіб. / О.М. Куцька, В.В. Пашковський, А.І. Кіт. –Львів: ЛІСВ, 2006. – 259 с.
11. Історія українського війська / М. Відейко, А. Галушка, В. Лободаєв, М. Майоров, Я. Примаченко, А. Руккас, Є. Синиця, О. Сокирко та ін.; Під заг. ред. В. Павлова. Громадський просвітницький проект "ЛІКВЕЗ. Історичний фронт". – Х., 2016. – 416 с.
12. Історія українського війська. – Х.: ХВУ, 1997.– 194 с.
13. Історія українського війська: курс лекцій. / П.П. Ткачук, А.І. Харук, І.Я. Соляр та ін. – Л.: НАСВ, 2016. – 145 с.
14. Історія українського війська, 1917 – 1995 / В. Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович та ін. – Л.: Світ, 1996. – 837 с.
15. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Л.: Світ, 1992. – 702 с.
16. Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали: Історичні розповіді про Запорізьке козацтво. – Д.: Промінь, 1990. – 112 с.
17. Якимович Б. Збройні сили України: нарис історії. – Л., 1996. – 360 с.

Навчальне видання

Пугач Вячеслав Вікторович
Корольов Станіслав Сергійович
Петрук Олег Васильович
Зміївський Генадій Анатолійович
Гишко Генадій Борисович

**ІСТОРІЯ ВІЙН ТА ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА
(У ТОМУ ЧИСЛІ ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА)**

Частина I

**З ВІЙН СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ДО ДРУГОЇ СВІТОВОЇ
ВІЙНИ**

Навчальний посібник

Відповідальний за випуск *В.В. Пугач*